

Centraal Economisch Plan 2020

De Nederlandse economie groeit gestaag, met 1,4% in 2020 en 1,6% in 2021.

Bij deze raming is nog uitgegaan van een beperkt economisch effect van het coronavirus. Andere risico's zijn stikstofproblematiek, Brexit en handel met de VS.

De krappe arbeidsmarkt vertaalt zich in hogere **loonstijging**, de **werkloosheid** blijft laag en de **koopkracht** stijgt met 1,3%.

De hogere bevolkingsgroei zorgt voor meer economische groei in 2022-2025.

Inhoudsopgave

1	Samenvatting en beschouwing	5
1.1	De economie in 2020 en 2021	6
1.2	Beschouwing: Ongelijke kansen zijn gemiste kansen.....	17
2	De Nederlandse economie in 2020 en 2021	21
2.1	De internationale economie	21
2.2	De Nederlandse economie.....	27
2.2.1	Impact van coronavirus op de Nederlandse economie op dit moment moeilijk te voorspellen..	27
2.2.2	Uitvoergroei stabiliseert op lager niveau	34
2.2.3	Consumptie huishoudens groeit stevig door	35
2.2.4	Groei bedrijfsinvesteringen valt terug maar investeringsniveau is hoog.....	37
2.2.5	Daling woninginvesteringen door stikstofproblematiek, krapte woningmarkt blijft groot	38
2.2.6	Werkgelegenheidsgroei houdt aan bij uitzonderlijk lage werkloosheid	40
2.2.7	Pensioenpremies stijgen, de meeste pensioenuitkeringen niet	42
2.2.8	De loongroei stijgt door aanhoudend krappe arbeidsmarkt.....	43
3	Begroting en koopkracht.....	44
3.1	Overheidssaldo en overheidsschuld.....	44
3.2	De raming en de begrotingsregels	46
3.3	Collectieve uitgaven.....	50
3.4	Collectieve lasten.....	52
3.5	Koopkracht	55
4	Actualisatie van de middellangetermijnverkenning en de houdbaarheidsanalyse	59

Lijst met kaders

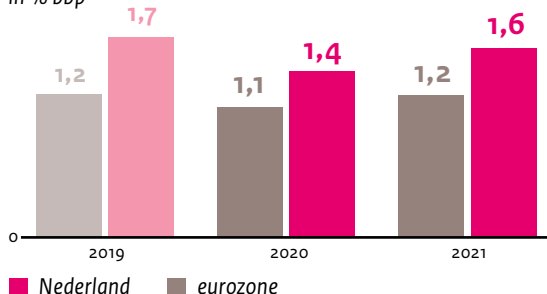
1. Onzekerheid over coronavirus - 7
2. Meer arbeidsaanbod - 16
3. Wereldhandel en marktvraag - 26
4. PMI en economische groei - 30
5. De rente in langjarig perspectief - 31
6. Nederlandse versus Duitse groei - 32
7. Onzekerheid rondom de raming - 33
8. SGP: evaluatie, ook (r)evolutie? - 48
9. Woningschaarste blijft oplopen - 63

Impact coronavirus onzeker

De economische impact van het coronavirus is op dit moment moeilijk te voorspellen. Uitgaand van een beperkt effect van het virus groeit de Nederlandse economie gestaag door

Economische groei

in % bbp

Onzekerheid

In de raming is een scenario opgenomen waarin het **coronavirus** zich wijder verspreidt en langduriger impact heeft

Andere risico's

lonen ↑

stikstof ↓

brexit ↓

handel vs ↓

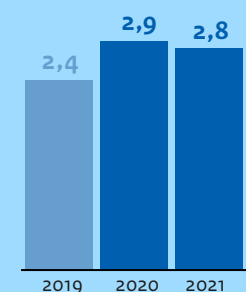

Krappe arbeidsmarkt

vertaalt zich in een hogere loonstijging

cao-loonstijging in %

Werkloosheid

is historisch laag en blijft dat: 3,2% van de beroepsbevolking dit jaar en in 2021

3,4%

Statische koopkracht

ontwikkelt zich positief door loonstijging en lagere lasten met 2,1% in doorsnee in 2020 en in 2021

1,3%

Onderuitputting

in mld euro

De overheid kan met name dit jaar minder geld uitgeven dan gepland, volgend jaar lukt dat naar verwachting beter

Beschouwing

Ongelijke kansen leiden tot gemiste kansen voor kinderen én voor de economie
pagina 17

2022-2025

UPDATE MIDDELLANGETERMIJN

Ook in 2022-2025 blijft de bbp-groei rond 1,5%. Dit is hoger dan eerder geraamd, door de nieuwe bevolkingsprognose van het CBS. Het EMU-saldo verbetert mee naar 0,1% van het bbp in 2025 en het houdbaarheidstekort naar 0,8%

1 Samenvatting en beschouwing

De economische impact van het coronavirus is op dit moment moeilijk te voorspellen. In deze raming is aangenomen dat het virus snel onder controle komt, maar is ook een scenario opgenomen waarin het virus zich wijder verspreidt en langduriger impact heeft. Dit risico is op het moment van publicatie mogelijk al deels werkelijkheid geworden. Als de verspreiding van het virus niet snel tot staan wordt gebracht, zal dit de economische groei verder negatief beïnvloeden.

Uitgaand van een beperkt effect van de verspreiding van het coronavirus groeit de Nederlandse economie in 2020 en 2021 gestaag door, met 1,4% in 2020 en 1,6% in 2021. Gegeven de uitzonderlijk lage groei van de wereldhandel en de lagere groei in de ons omringende landen doet de Nederlandse economie het relatief goed.

De stikstof- en pfas-problematiek leidt in 2020 tot ongeveer 0,2% lagere groei, in 2021 is het effect nog ongeveer 0,1%. De woninginvesteringen dalen in zowel 2020 als in 2021. De woningmarkt blijft gespannen door de lagere bouwproductie en de voortdurende stijging van het aantal huishoudens.

De werkloosheid ligt op een historisch laag niveau en blijft voorlopig laag. De krappe arbeidsmarkt leidt tot een hogere loonstijging van 2,9% in 2020 en 2,8% in 2021. Gecombineerd met lastenverlichting leidt dit tot een toename van de koopkracht van 2,1% in 2020 en 1,3% in 2021.

Het begrotingsoverschot daalt naar 0,1% bbp in 2021. Hierin is voorzien dat de overheid vooral in 2020 moeite blijft houden de begrote middelen uit te geven, mede door de krappe arbeidsmarkt en de problemen in de bouwsector.

Er zijn naast het coronavirus ook andere risico's bij de raming. De handelspolitiek van de VS blijft onvoorspelbaar, het is onzeker of er invoertarieven op Europese auto's komen en een opleving van het handelsconflict tussen de VS en China is niet uitgesloten. Verder is een onordelijke Brexit afgewend, maar er is nieuwe onzekerheid of de handelsrelatie tussen de EU en het VK tijdig vorm krijgt. In eigen land blijft de invloed van de stikstof- en pfas-problematiek onzeker. De groei kan hoger uitvallen doordat de lonen harder stijgen dan in deze raming is voorzien.

Op de middellange termijn blijft de groei rond 1,5% per jaar. Dat is flink hoger dan in de middellangetermijnverkenning van het CPB in november werd gerapporteerd. De bijstelling komt vrijwel volledig door de hogere bevolkingsprognose van het CBS. De raming van de overheidsfinanciën in de komende kabinetsperiode verbetert door de hogere groei, wat leidt tot een kleiner houdbaarheidstekort van 0,8%.

In de beschouwing bij het CEP vraagt het CPB aandacht voor kansenongelijkheid. Kinderen van ouders met een laag inkomen hebben een aanzienlijk lagere kans om zelf een hoog inkomen te verwerven dan kinderen van rijke ouders. Dat komt deels doordat rijke ouders hun kinderen financieel kunnen ondersteunen, maar minstens zo belangrijk zijn steuntjes in de rug als een goed netwerk, het leren van ongeschreven regels en de aanwezigheid van rolmodellen. Beleid dat erop gericht is om kinderen van minder gefortuneerde ouders soortgelijke kansen te bieden kan die kinderen helpen hun volledige potentieel te benutten. Dat is niet alleen goed voor die kinderen, maar ook voor de economie. Ongelijke kansen zijn gemiste kansen.

Centraal Economisch Plan sinds 1946

In 2020 viert het CPB zijn 75-jarig bestaan, het Centraal Economisch Plan (CEP) is al sinds de oprichting een van zijn voornaamste producten. Al in 1946 verscheen het eerste CEP.¹ Sindsdien is er veel veranderd, destijds stond het CEP volledig in het teken van de wederopbouw en had het nog daadwerkelijk het karakter van een plan voor de verdeling van de schaarse naoorlogse middelen. Toch is er ook heel wat hetzelfde gebleven, deze constatering uit het eerste CEP heeft eeuwigheidswaarde: “Het spreekt wel vanzelf, dat het, vooral in een chaotischen tijd als waarin wij nog steeds leven, zeer wel mogelijk en zelfs waarschijnlijk is, dat deze verwachtingen op een aantal punten niet in vervulling gaan.” Het CEP ontwikkelde zich al gauw van een plan tot een raming. En hoewel de enige zekerheid van een raming is dat zij niet uitkomt, is het CEP een vaste waarde geworden die, gegeven die onzekere toekomst, een richtpunt verschaft aan burgers, sociale partners en beleidsmakers. Immers, zoals ook werd opgemerkt in dat eerste CEP: “Deze onzekerheid van den grondslag maakt de opstelling van een plan echter niet onvruchtbaar; integendeel, de beschikking over een weldoordacht plan is daardoor te meer noodig, ten einde te allen tijde snel de repercussies van belangrijke storende invloeden te kunnen bepalen en het beleid aan de daardoor gewijzigde omstandigheden te kunnen aanpassen.”

1.1 De economie in 2020 en 2021

Een belangrijke kanttekening bij deze raming is de onzekerheid rond de verspreiding van het coronavirus. Bij afsluiting van deze raming is aangenomen dat het virus snel onder controle komt, met beperkte economische gevolgen.² Een langere duur en/of wijdere verspreiding van het coronavirus zal de economische groei negatief beïnvloeden. Kader 1 verkent een scenario waarin het coronavirus tot een ernstiger verstoring van het economisch verkeer leidt. Dit risico is op het moment van publicatie mogelijk al deels werkelijkheid geworden.

De komende jaren blijft de mondiale groei mager. De wereldeconomie groeit met 3% in 2020 en 2021. Er is vrijwel nergens sprake van een recessie, maar het algehele lagere tempo dat in 2019 werd ingezet houdt aan. In vrijwel alle regio's is het beeld dat de industrie het moeilijk heeft, terwijl de dienstensector beter overeind blijft. De voornaamste verklaring is de aanhoudende onzekerheid rond het mondiale handelsbeleid, die wereldwijd de investeringen, duurzame consumptie en handel remt. De zwartste scenario's zijn met het fase 1-handelsakkoord tussen de VS en China en het afwenden van een no-deal-Brexit weliswaar van tafel, maar de schaduw van handelonzekerheid blijft: het akkoord tussen de VS en China heeft meer het karakter van een wapenstilstand dan van een vredesakkoord, en de toekomstige handelsrelatie tussen het VK en de EU is ongewis. De groei in de VS zakt wat terug als gevolg van het handelsconflict en de uitfasering van de budgettaire impuls van de belastingverlaging. De Chinese groei koelt al langer af door de transitie naar binnenlands gedragen groei en overheidsbeleid om de schuldopbouw te remmen. Deze afkoeling wordt versterkt door het handelsconflict en de gevolgen van de uitbraak van het coronavirus.

¹ In de CPB Historische Collectie ([link](#)) zijn alle publicaties vanaf 1946 beschikbaar.

² De technische ramingen van wisselkoersen, olieprijsen en rentes zijn gebaseerd op data van week 3 (13-17 januari). De ramingen van de korte rente en de lange rente zijn gebaseerd op marktverwachtingen (respectievelijk rente futures en forward swap rates). Zie Ji, K. en D. Kingma, 2018, CPB Achtergronddocument Forecasting long-term interest rates ([link](#)). Voor de invloed van het coronavirus is uitgegaan van beperkte economische effecten in China in het eerste kwartaal van 2020, met enige inhaalgroei in het tweede kwartaal.

Onzekerheid over coronavirus

Bij het vaststellen van de raming is aangenomen dat het coronavirus snel onder controle komt en de economische gevolgen tijdelijk zijn en beperkt blijven tot China. Daarbij is aangenomen dat de Chinese industrie snel weer op volle capaciteit draait en een groot deel van de verloren productie later in het jaar inhaalt.

Een langere duur en/of wijdere verspreiding van het coronavirus zal de economische groei op langere termijn negatief beïnvloeden. Inmiddels zijn er naast China infectiehaarden in andere Aziatische landen, en zijn er ook besmettingen in Europa. Indien deze uitbraken niet snel onder controle komen en overheden in reactie daarop handels- en verkeersstromen verder moeten beteugelen, kunnen de effecten groot zijn. Om een indruk te geven van de mogelijke omvang van de effecten is een scenario gesimuleerd waarbij het virus zich verspreidt over Azië en Europa, waarbij de epidemie pas in het derde kwartaal van 2020 uitdooft (a). Verondersteld wordt dat de particuliere consumptie, investeringen en handel (inclusief toerisme) een negatieve schok krijgen waardoor de bbp-groei van China en Europa ieder grofweg halveert. Verder daalt de olieprijs met 15 dollar per vat en is er een beurscorrectie van 15%. Nederland wordt in dit scenario niet direct zelf geraakt door de epidemie. In dit scenario daalt de relevante wereldhandel in de ramingsperiode met 1,7%-punt. Door een afname van de uitvoer, investeringen en consumptie komt het Nederlands bbp hierdoor 0,8%-punt lager uit.

Effecten van een wijdere verspreiding van het coronavirus

	Effecten per jaar; mutaties in %-punten	
	2020	2021
Relevante wereldhandel, volume	-1,4	-0,3
Uitvoer goederen en diensten, volume	-1,1	-0,3
Consumptie huishoudens, volume	-0,4	-0,2
Bruto binnenlands product, volume	-0,5	-0,3
Werkgelegenheid (gewerkte uren)	-0,2	-0,4

(a) De kwantificering in het gesimuleerde scenario is in lijn met andere analyses ([link](#)) ([link](#)) ([link](#)).

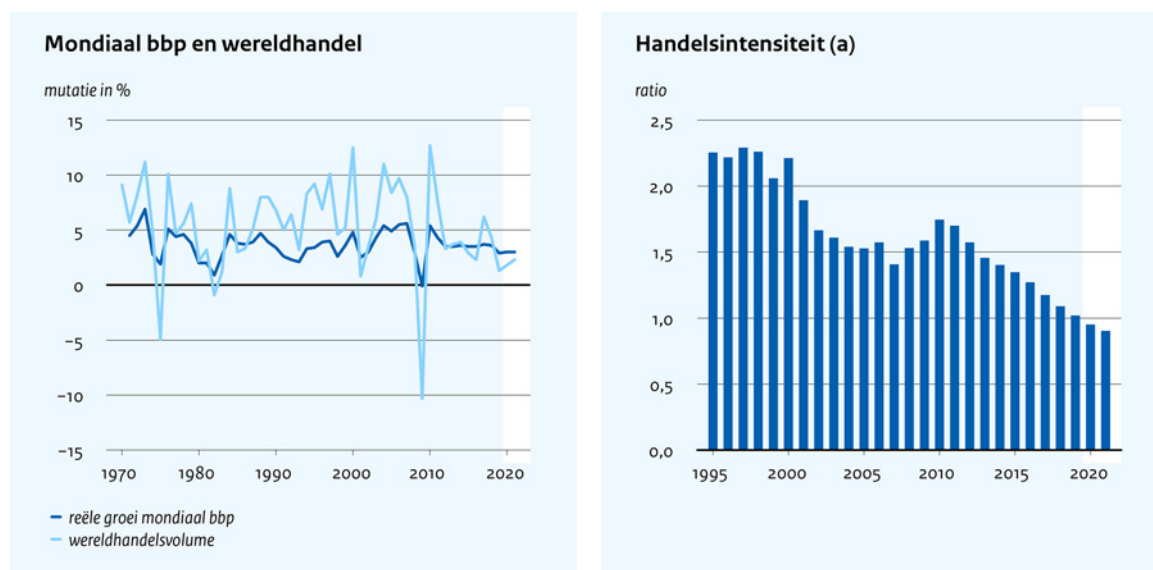
Een onzekerheid hierbij vormen de effecten op mondiale productieketens. China heeft de afgelopen jaren een centrale rol verworven in diverse complexe, multinationale productieketens. Zo heeft Apple productiefaciliteiten in 43 landen, die ieder componenten ontvangen van fabrikanten in China. Via dit soort keteneffecten worden ook producenten in Nederland getroffen. De mate waarin deze productieketens verstoringen in de aanvoer kunnen opvangen hangt sterk samen met de grootte van de huidige voorraden. De hier gepresenteerde negatieve effecten kunnen daarom groter worden bij een langere duur van de productieonderbreking.

Grotere gevolgen kunnen niet worden uitgesloten. Een ernstiger scenario is ook denkbaar, zo kan het virus zich nog verder wereldwijd verspreiden en ook Amerika, Afrika en Australië treffen. Als Nederland zelf direct getroffen wordt door het virus en in reactie op grote schaal maatregelen moet nemen die ingrijpen in het economisch verkeer, zullen de gevolgen nog veel groter zijn.

De groei van de wereldhandel bevindt zich historisch gezien op een laag niveau. De wereldhandel groeide in 2019 onder invloed van de handelsspanningen slechts met 1,3%. Afgezien van de financiële crisis moeten we terug naar begin jaren tachtig voor een dergelijk laag groeitempo. De komende jaren krabbelt de groei iets op naar 1,8% in 2020 en 2,3% in 2021, percentages die nog altijd ruim onder het twintigjaarsgemiddelde van 5,0% liggen. Deze ontwikkeling past in een langere trend. Rond de eeuwwisseling groeide de wereldhandel gemiddeld twee keer zo snel als de mondiale groei. Als gevolg van structurele factoren, met name het afvallende tempo van de integratie van China en Midden- en Oost-Europese landen in de wereldeconomie, is deze verhouding gedaald. Incidentele factoren zoals het agressieve Amerikaanse handelsbeleid en de Brexit versterken deze trend. De groei van de voor Nederland relevante wereldhandel is met 1,9% in 2020 en 2,2% in 2021 wat lager dan in 2019, als gevolg van zwakke groei bij belangrijke handelspartners Duitsland en het VK.

Figuur 1.1 Wereldhandelsgroei ligt laag, groeitempo inmiddels lager dan dat van het bbp

(a) Verhouding groei wereldhandel en groei mondiaal bbp, voortschrijdend gemiddelde (exclusief 2009)
Bron: CPB ([link](#))

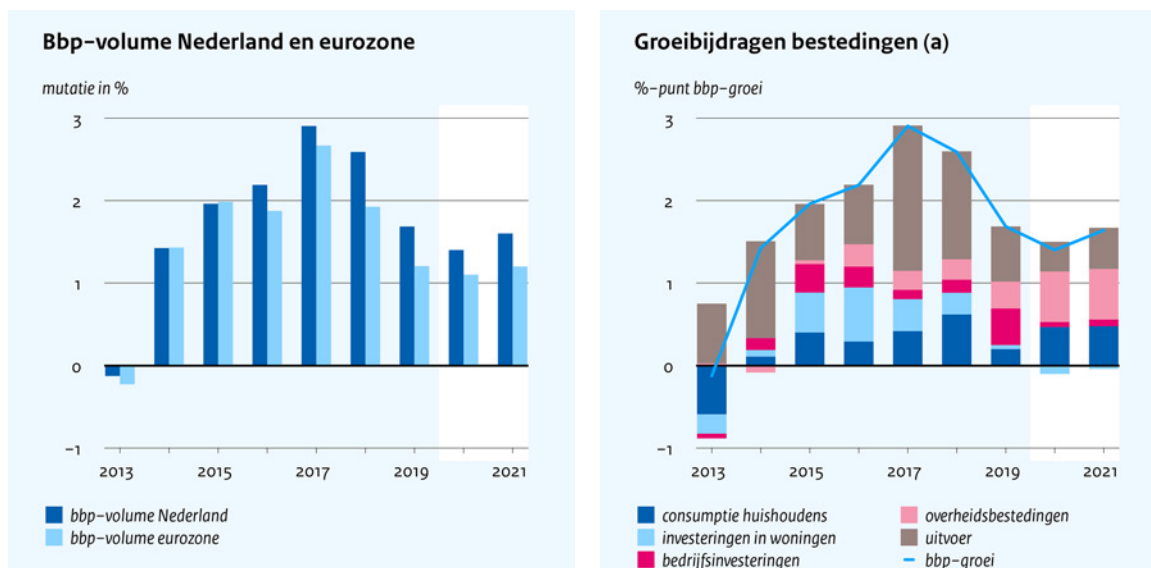
Het eurogebied onttrekt zich niet aan de magere mondiale ontwikkeling. De zwakke externe vraag remt ook de Europese economie. Mede als gevolg hiervan hapert de Europese maakindustrie. In Duitsland komen daar de problemen rond de energietransitie in de auto-industrie nog bovenop. Een recessie in Duitsland wordt voorsnog vermeden doordat de groei in de dienstensector standhoudt, geholpen door een sterke arbeidsmarkt. Per saldo blijft de groei in de eurozone stabiel op 1,1% in 2020 en 1,2% in 2021. De inflatie blijft in de ramingsperiode vlak op 1,4%. Dat is nog altijd onder de doelstelling van beneden, maar dichtbij 2%, ondanks het accommoderende beleid van de ECB en de uitzonderlijk lage rente. Onderliggend loopt de kerninflatie wel iets op door een hogere loonstijging, maar doet een dalende olieprijs dat effect teniet.

De Nederlandse economie groeit gestaag door, gegeven het buitenlandbeeld is dat relatief goed. Vooral de bestedingen van huishoudens en de overheid dragen hieraan bij. In 2020 groeit het bbp met 1,4%, in 2021 met 1,6%. Een pessimist zou dat een gematigd groeitempo kunnen noemen, iets onder de potentiële groei. Een optimist zou er wellicht op wijzen dat de groei sinds 2014 acht aaneengesloten jaren ruim boven de 1% ligt, wat sinds de jaren negentig niet is voorgekomen. Als deze raming uitkomt groeit de Nederlandse economie ook al zes aaneengesloten jaren harder dan die van de eurozone.

De groei is redelijk breed gedragen, de bijdrage van de investeringen valt terug. In de periode 2019-2021 is de bijdrage aan de groei van de uitvoer nog altijd positief, maar wat meer bescheiden vergeleken met de jaren daarvoor, in lijn met de lage groei van de relevante wereldhandel. De bijdrage van de groei van de consumptie

loopt de komende jaren wat op ten opzichte van 2019, profiterend van een flinke stijging van het beschikbaar inkomen. Ook de bijdrage van de overheidsbestedingen is substantieel hoger dan de afgelopen jaren. De bijdrage van de investeringen valt terug, onder andere doordat de woninginvesteringen de komende jaren dalen als gevolg van de stikstof- en pfas-problematiek.

Figuur 1.2 Nederland groeit harder dan eurozone, investeringen dragen weinig bij aan groei

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de bestedingscategorieën.

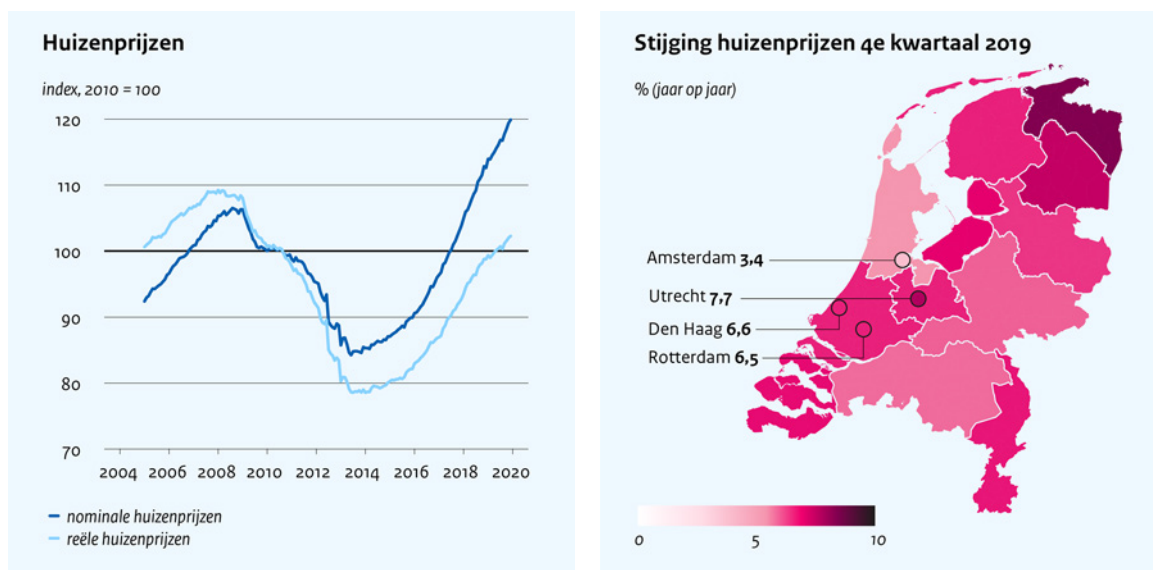
Bron: CBS en CPB ([link](#))

De bouw ondervindt hinder van de stikstof- en pfas-problematiek, de woningmarkt blijft krap. Sinds medio 2019 kampt de bouw met problemen als gevolg van de stikstofuitspraak en de pfas-norm. De precieze invloed hiervan is nog moeilijk in te schatten, maar de laatste cijfers over verwachtingen en orderomzet in de bouw lijken te wijzen op een wat groter effect dan eerder gedacht.³ In deze raming is rekening gehouden met een negatief bbp-effect van 0,2% in 2020 en 0,1 in 2021. De bouwproductie groeit als gevolg van deze problemen en personeelstekorten onvoldoende om de spanning op de woningmarkt weg te nemen. De komende jaren blijft de woningmarkt dus krap. De huizenprijzen zijn de afgelopen jaren fors gestegen, en ondanks een lichte afvlakking van de groei in 2019 is van echte afkoeling geen sprake. De stijging is geen Randstedelijk fenomeen meer, inmiddels liggen de nominale huizenprijzen in alle regio's boven het niveau van voor de crisis. De achtergrond is de robuuste stijging van het aantal huishoudens bij een beperkte aanbodgroei. Ook de historisch lage rente heeft de prijzen opgedreven, hoewel de betaalbaarheid van woningen voor starters in sommige regio's wel problematisch is geworden.

Ook de arbeidsmarkt blijft gespannen, de werkloosheid loopt licht op vanaf een historisch laag niveau. De werkloosheid bereikte in januari 2020 met 3,0% een laagterecord sinds de start van de maandcijfers in 2003. De komende jaren loopt de werkloosheid nauwelijks op, naar 3,2% in 2020 en 3,4% in 2021. Dat de Nederlandse economie in 2019-2021 naar een duidelijk lager groeitempo is gegaan vertaalt zich dus maar zeer beperkt in een hogere werkloosheid. De werkgelegenheidsgroei neemt weliswaar af, tot 1,1% in 2020 en 0,9% in 2021, maar ook de groei van het arbeidsaanbod neemt af, door de vergrijzing en doordat zich bij lagere groei minder mensen op de arbeidsmarkt melden. De groei van de arbeidsproductiviteit was in 2019 erg laag, en loopt op tot 0,4% in 2020 en 0,9% in 2021, na jaren van zeer beperkte stijging.

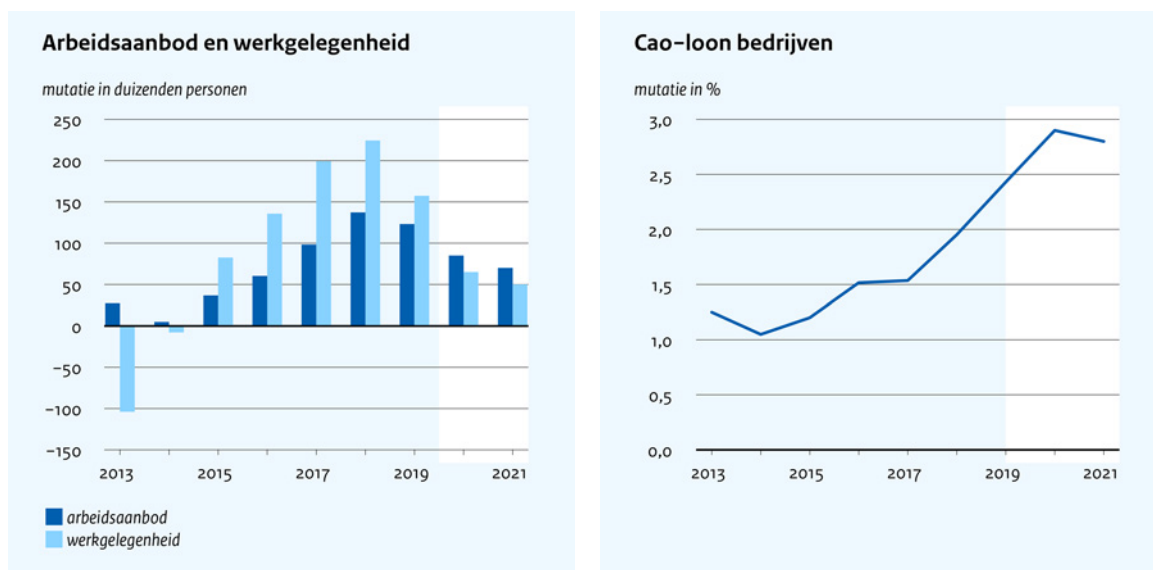
³ Zie het kader 'Gevolgen PAS-uitspraak voor de bouwsector' in de Decemberraming 2019 ([link](#)).

Figuur 1.3 Huizenprijzen zijn hard gestegen, ook buiten de Randstad lopen de prijzen op

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur 1.4 Arbeidsmarkt blijft krap, wat leidt tot hogere lonen

Bron: CBS en CPB ([link](#))

De krappe arbeidsmarkt vertaalt zich in hogere lonen, de inflatie valt terug. De hogere cao-loongroei die in 2019 is ingezet, zet zich met 2,9% in 2020 en 2,8% in 2021 voort. Na jaren van beperkte loonstijging maken de lonen daarmee een inhaalslag. De arbeidsinkomensquote loopt op van 73,9% in 2019 tot 75,9% in 2021 en ligt daarmee ongeveer 2%-punt boven het gemiddelde van de afgelopen twintig jaar. De inflatie (hicp) versnelde in 2019 tot 2,7% door hogere indirecte belastingen. In 2020 en 2021 is dat effect er niet, en valt de inflatie terug tot 1,6%. Onderliggend loopt de kerninflatie wel iets op door stijging van de huurprijzen en hogere invoerprijzen, maar een lagere energieprijz compenseert dit.

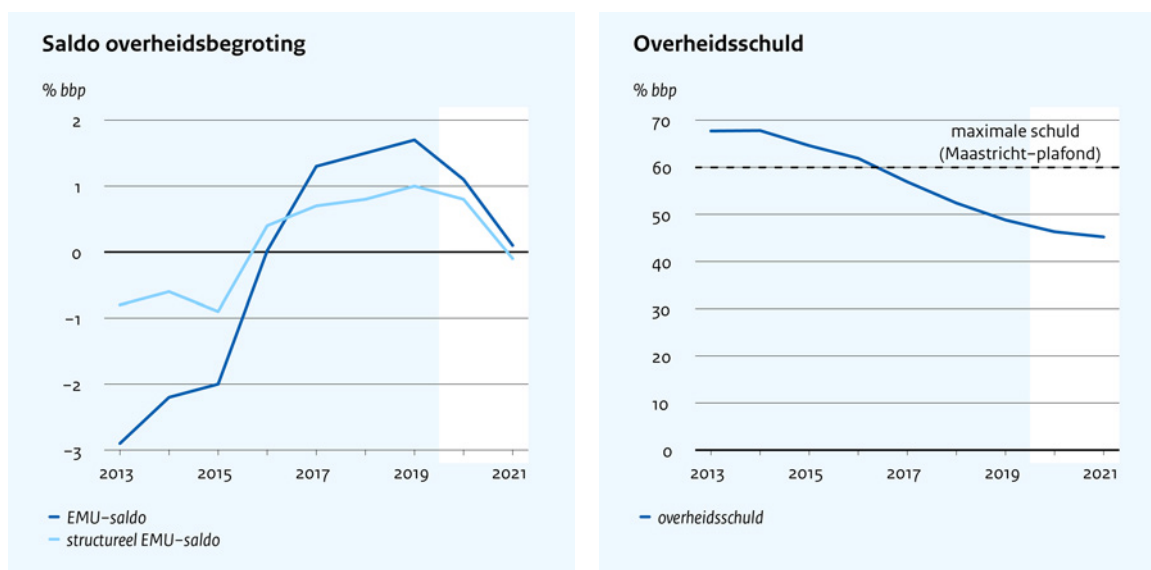
De reële loonstijging leidt samen met lastenverlichting tot een behoorlijke toename van de koopkracht. De combinatie van hogere lonen en lagere inflatie betekent een reële loonstijging van 1,2% in 2020 en 1,1% in 2021. Overheidsbeleid draagt daarnaast ook substantieel bij aan de koopkracht. De statische koopkracht neemt in doorsnee toe met 2,1% in 2020 en 1,3% in 2021. De koopkrachtstijging geldt voor alle groepen, maar is het

sterkst voor midden- en hogere inkomens. Werkenden gaan er meer op vooruit dan gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden.

Pensioenkortingen in 2020 zijn nagenoeg vermeden, maar worden in 2021 wel voor een aantal fondsen voorzien. Door een lichte stijging van de rente en de gunstige ontwikkeling van de beurskoersen was uiteindelijk voor de meeste fondsen ook zonder de vrijstellingsregeling geen korting vereist geweest voor 2020. Indexatie is voor de meeste fondsen echter ook buiten bereik, waardoor de pensioenuitkering niet waardevast is. Voor 2021 moeten fondsen – conform het pensioenakkoord – aan de Minimaal Vereist Eigen Vermogen (MVEV) grens van 100% voldoen. Volgens deze raming zullen de fondsen voor zorg en overheid daar net aan voldoen, maar zal een kwart van de fondsen in de marktsector een korting van ongeveer 0,8% moeten doorvoeren. Verondersteld is dat ze deze korting ineens doorvoeren in 2021.

Het begrotingsbeleid is ondanks de onderuitputting expansief, het overschot daalt. Het begrotingsoverschot daalt van 1,7% bbp in 2019 naar 1,1% bbp in 2020 en 0,1% bbp in 2021. De saldooverslechtering is primair het gevolg van expansief begrotingsbeleid, met name het klimaatakkoord, pensioenakkoord en de aanvullende lastenverlichting waartoe in 2019 besloten is. Het saldo had overigens nog wat lager kunnen zijn: net als de afgelopen jaren worden dit en volgend jaar niet alle voorgenomen overheidsuitgaven gerealiseerd. In 2020 en 2021 treedt naar verwachting respectievelijk 3,4 mld euro en 1,7 mld euro aan onderuitputting op. De schuld daalt tot 45,2% bbp in 2021. De collectievelastendruk daalt van 39,4% in 2019 naar 38,6% in 2021, voornamelijk door beleidsmaatregelen.

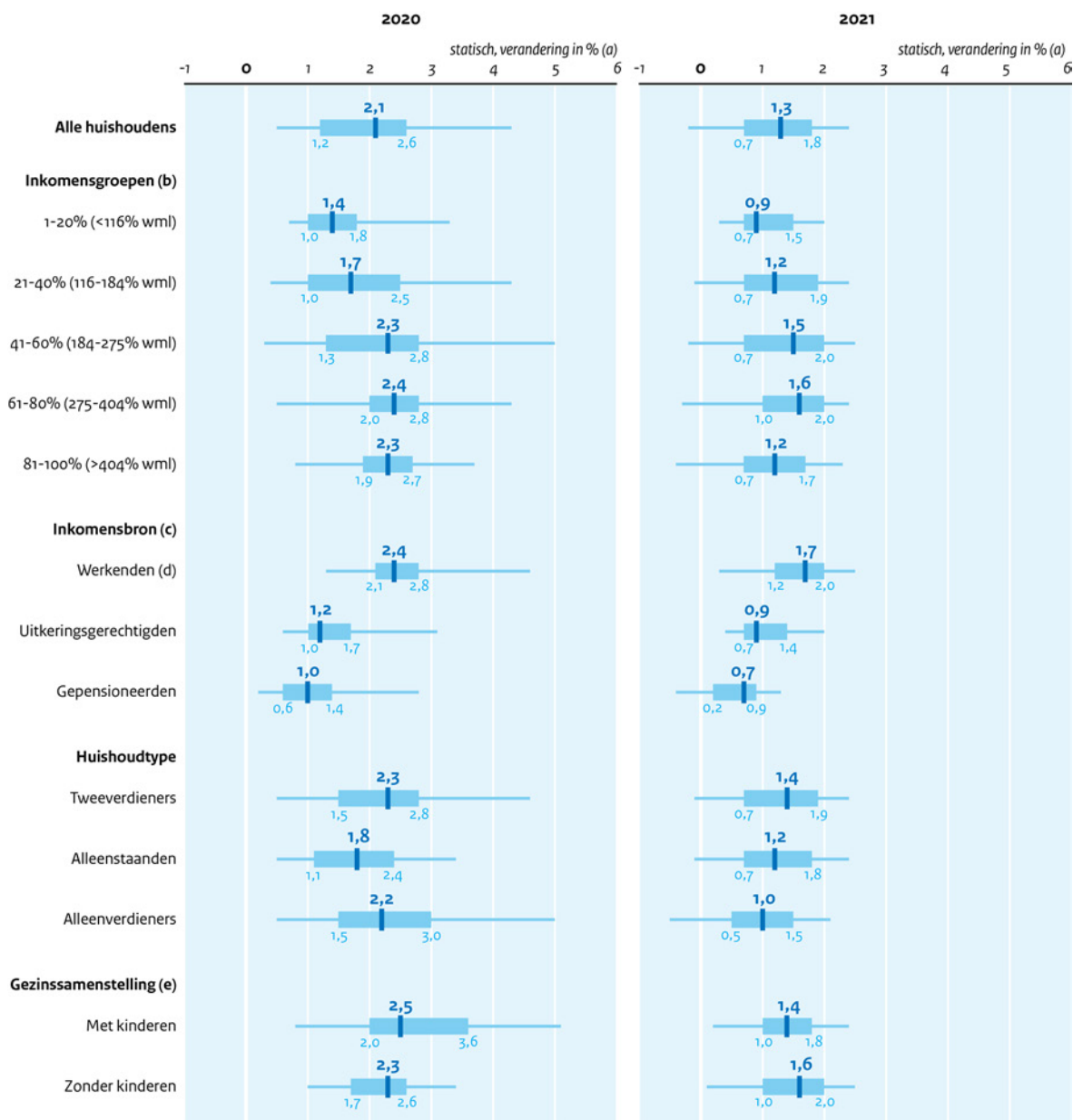
Figuur 1.5 Overschot op de begroting blijft nipt positief, schuld blijft dalen

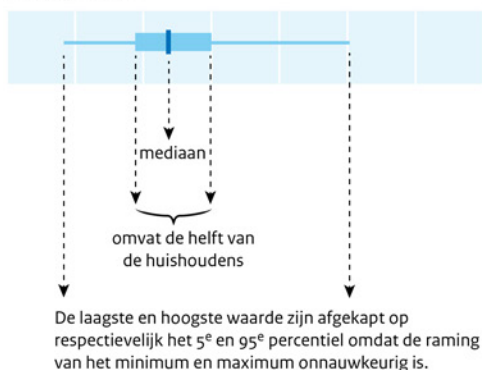
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Er zijn naast het coronavirus diverse risico's bij de raming. De handelspolitiek van de VS blijft onvoorspelbaar, het is onzeker of er invoertarieven op Europese auto's komen en een opleving van het handelconflict tussen de VS en China is niet uitgesloten. Verder is een onordelijke Brexit afgewend, maar er is nieuwe onzekerheid of de handelsrelatie tussen de EU en het VK tijdig vorm krijgt. In eigen land blijft de invloed van de stikstof- en pfas-problematiek onzeker, en zijn aanvullende klimaatmaatregelen als gevolg van de Urgenda-uitspraak mogelijk. Een opwaarts risico is dat de lonen in Nederland harder stijgen dan in deze raming is voorzien, gezien de recente verdere daling van de werkloosheid.

Figuur 1.6 Statistische koopkrachtontwikkeling in 2020 en 2021

Hoe af te lezen?

Een mediaan is de middelste waarde van een verdeling van cijfers, geordend van laag naar hoog. Een mediane koopkrachtontwikkeling van 1,3% voor alle huishoudens betekent dat de helft van de huishoudens een koopkrachtontwikkeling van 1,3% of lager heeft, en de andere helft 1,3% of hoger. Voor de helft van de huishoudens valt de koopkrachtontwikkeling binnen het blauwe balkje, met een kwart boven en een kwart onder de mediaan. De andere helft van de huishoudens heeft een koopkrachtontwikkeling die hier buiten valt. De staarten van de boxplot laten de laagste en hoogste koopkrachtontwikkeling zien.

- (a) Exclusief incidentele inkomensveranderingen.
- (b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2020 ongeveer 21.600 euro. De inkomensgroepen zijn verdeeld in vijf groepen van gelijke grootte in oplopende volgorde van inkomen, ieder 20% van alle huishoudens.
- (c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winst-inkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroeg-pensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
- (d) Bij werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele verandering van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
- (e) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van de aanwezigheid van kinderen tot achttien jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2016-2021

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
mutaties per jaar in %						
Internationale economie						
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,7	5,5	3,4	2,4	1,9	2,2
Concurrentenprijs (a)	-2,6	1,3	-0,6	2,1	1,2	1,2
Olieprijs (dollars per vat)	43,8	54,3	70,9	64,3	62,4	58,4
Eurokoers (dollar per euro)	1,11	1,13	1,18	1,12	1,11	1,11
Lange rente Nederland (niveau in %)	0,3	0,5	0,6	-0,1	0,0	0,1
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	2,2	2,9	2,6	1,7	1,4	1,6
Consumptie huishoudens	1,1	2,1	2,3	1,4	1,9	1,9
Consumptie overheid	1,3	0,9	1,6	1,2	2,5	2,6
Investerings (inclusief voorraden)	-6,7	4,2	2,2	4,6	0,4	1,5
Uitvoer van goederen en diensten	1,7	6,5	3,7	2,6	2,7	2,8
Invoer van goederen en diensten	-2,0	6,2	3,3	3,2	3,3	3,4
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	0,5	1,3	2,2	3,0	1,8	1,8
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-1,3	1,3	1,0	0,8	1,0	1,2
Prijs goedereninvoer	-4,5	3,6	2,7	-1,2	0,3	0,3
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	0,1	1,3	1,6	2,7	1,6	1,6
Loonvoet bedrijven (per uur)	0,7	0,9	1,8	3,0	3,2	3,4
Cao-loon bedrijven (b)	1,5	1,5	2,0	2,4	2,9	2,8
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	2,5	0,2	0,1	1,0	2,1	1,3
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	0,4	0,8	1,2	1,6	1,1	0,9
Werkzame beroepsbevolking	1,3	2,1	2,3	2,0	1,3	0,8
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen)	538	438	350	314	305	320
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	6,0	4,9	3,8	3,4	3,2	3,4
Werkgelegenheid (in uren)	2,4	2,0	2,2	1,7	1,1	0,9
Overig						
Arbeidsinkomensquote (niveau in %)	73,9	73,3	73,1	73,9	75,1	75,9
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per uur)	-0,2	0,9	0,6	0,1	0,4	0,9
Individuele spaarquote (in % beschikbaar inkomen) (c)	3,9	3,0	2,8	2,8	3,6	4,0
Saldo lopende rekening (niveau in % bbp)	8,1	10,8	11,2	9,6	9,7	9,1
niveau in % bbp						
Collectieve sector						
EMU-saldo	0,0	1,3	1,5	1,7	1,1	0,1
EMU-schuld (ultimo jaar)	61,9	56,9	52,4	48,8	46,3	45,2
Collectieve lasten	38,4	38,6	38,7	39,4	39,0	38,6
Bruto collectieve uitgaven	44,0	42,9	42,5	42,1	42,4	42,9
(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen. (b) Voorheen contractloon bedrijven. (c) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.						

Actualisatie middellangetermijnverkenning en houdbaarheid van de overheidsfinanciën

In voorbereiding op de verkiezingen heeft het CPB in november 2019 een verkenning van de groei in de komende kabinetsperiode (2022 – 2025) uitgebracht.⁴ In december is een studie naar de houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn gepubliceerd.⁵ In deze nieuwe raming actualiseren we de cijfers voor deze beide studies. De voornaamste wijzigingen zijn het gevolg van de nieuwe bevolkingsprognose van het CBS.

De hogere bevolkingsprognose van het CBS leidt tot een forse bijstelling van het arbeidsaanbod en van de potentiële groei. De hogere bevolkingsgroei is significant: in de vorige prognose was de totale bevolking in 2025 17,7 mln, in de nieuwe prognose is dat 18,0 mln. Dit leidt tot een bijstelling van de arbeidsaanbodgroei van ongeveer 0,4%-punt per jaar. Kader 2 licht toe onder welke aannamen de arbeidsaanbodgroei is aangepast. Een hoger arbeidsaanbod betekent ook een hogere potentiële groei. De jaarlijkse feitelijke groei (onder de gebruikelijke veronderstelling dat de output gap aan het einde van de periode sluit) is nu voorzien op 1,5% in 2022 – 2025.

De hogere bevolkingsgroei maakt de woningmarkt nog krappere, maar geeft lucht op de arbeidsmarkt. Het aantal huishoudens groeit harder dan eerder gedacht, waardoor de spanning op de woningmarkt langer aanhoudt. De spanning op de arbeidsmarkt wordt juist wat verlicht. Waar de vorige middellangetermijnverkenning veronderstelde dat er nauwelijks werkgelegenheidsstijging in de marktsector zou kunnen plaatsvinden doordat de groei van het arbeidsaanbod vrijwel volledig door de zorgsector zou worden geabsorbeerd, nuanceert deze actualisatie dat beeld. De werkgelegenheid in de marktsector groeit in de periode 2022-2025 met 0,3%.

De hogere groei en meevallers in de zorg zijn gunstig voor de overheidsfinanciën. De hogere groei leidt tot hogere belastingontvangsten. Ook de uitgaven stijgen als gevolg van de hogere bevolkingsgroei, maar deze worden enigszins gedempt door structurele meevallers in de zorg. Per saldo verbetert het begrotingssaldo met 0,4%-punt ten opzichte van de vorige verkenning. Het saldo blijft daarmee de gehele periode 2022-2025 licht positief op 0,1%. De schuld daalt hierdoor ook sneller dan eerder voorzien, naar 40,8 in 2025.

Het houdbaarheidstekort halveert ten opzichte van december 2019 en komt uit op 0,8% bbp. Dit is ten eerste het gevolg van de verbeterde overheidsfinanciën in de komende kabinetsperiode. Ten tweede verbetert de houdbaarheid ook als gevolg van de gewijzigde bevolkingsprognose. Tussen 2025 en 2060 is er een grotere groei van de bevolking en het arbeidsaanbod als gevolg van de nieuwe CBS-prognose. De toename van het arbeidsaanbod is groter dan die van de bevolking, omdat de bevolking in de nieuwe prognose jonger is en daarom relatief meer werkt. De groei van het arbeidsaanbod wordt enigszins getemperd door de toename van het bevolkingsaandeel met een migratieachtergrond.

Gemiddeld genomen is er beperkte koopkrachtgroei in de periode 2022-2025. In doorsnee neemt de statische koopkracht toe met 0,2% per jaar in de periode 2022-2025, waar dit in de verkenning in november nog nihil was. Voor de helft van alle huishoudens ligt de statische koopkrachtontwikkeling tussen de 0,1% en 0,4% gemiddeld per jaar.

⁴ CPB, 2019, Verkenning Middellangetermijn 2022-2025 ([link](#)).

⁵ CPB, 2019, Zorgen om Morgen ([link](#)).

Tabel 1.2 Kerngegevens voor Nederland, 2001-2025

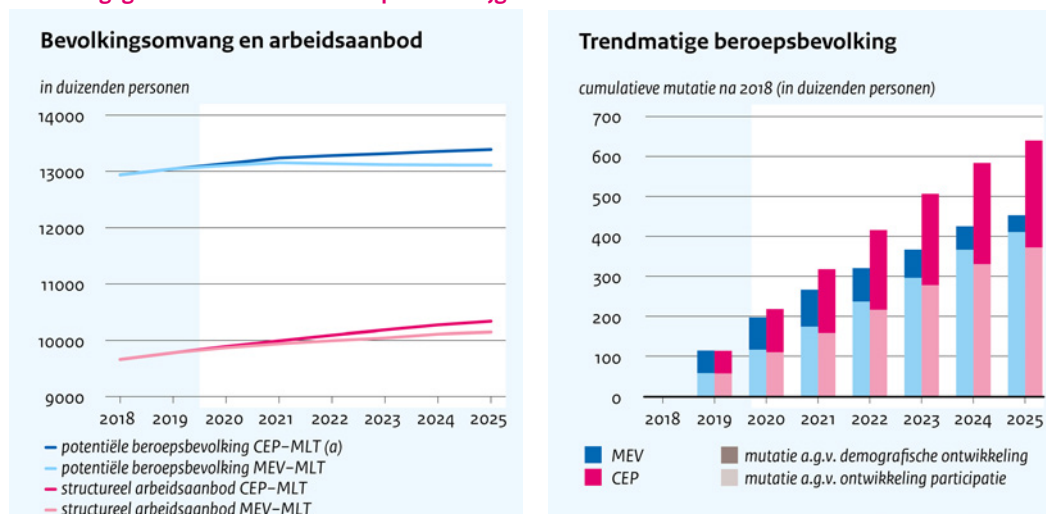
	2001- 2004	2005- 2008	2009- 2013	2014- 2017	2018- 2021	2022- 2025
mutaties per jaar in %						
Internationale economie						
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,8	6,0	1,7	4,7	2,5	3,0
Concurrentenprijs (a)	-3,5	0,8	1,3	1,2	1,0	0,8
Olieprijs (dollars per vat, niveau in eindjaar)	36,1	96,3	107,8	54,3	58,4	57,4
Eurokoers (dollar per euro, niveau in eindjaar)	1,24	1,47	1,33	1,13	1,11	1,18
Lange rente Nederland (niveau in eindjaar in %)	4,1	4,2	2,0	0,5	0,1	0,5
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	1,2	2,9	-0,4	2,1	1,8	1,5
Consumptie huishoudens	1,0	0,9	-0,8	1,4	1,9	1,4
Consumptie overheid	2,8	4,0	0,8	0,7	1,9	1,7
Investerings (inclusief voorraden)	-1,0	5,5	-3,7	5,5	2,2	1,6
Uitvoer van goederen en diensten	3,0	5,0	2,2	5,0	3,0	2,8
Invoer van goederen en diensten	2,8	5,0	1,7	5,3	3,3	3,1
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	2,8	2,2	0,8	0,7	2,2	1,5
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-0,4	1,3	0,8	0,2	1,0	0,8
Prijs goedereninvoer	-1,9	3,3	1,4	-2,2	0,5	0,4
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	3,1	1,7	2,0	0,5	1,9	1,5
Loonvoet bedrijven (per uur)	3,3	2,8	1,9	0,6	2,9	2,4
Cao-loon bedrijven (b)	3,0	2,0	1,6	1,3	2,5	2,0
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens		0,5	-0,7	1,3	1,1	0,2
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	0,6	1,3	0,5	0,3	1,2	0,7
Werkzame beroepsbevolking	0,0	1,9	-0,2	0,9	1,6	0,5
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen, niveau in eindjaar)	466	318	647	438	320	415
Werkloze beroepsbevolking (niveau in eindjaar in % beroepsbevolking)	5,7	3,7	7,3	4,9	3,4	4,3
Werkgelegenheid (in uren)	0,0	1,5	-0,6	1,5	1,5	0,6
Overig						
Arbeidsinkomensquote (niveau in eindjaar in %)	74,0	70,5	74,1	73,3	75,9	75,7
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per uur)	1,4	1,5	0,4	0,6	0,5	1,0
Individuele spaarquote (niveau in eindjaar in % beschikbaar inkomen) (c)	-2,2	-2,0	1,7	3,0	4,0	3,3
Saldo lopende rekening (niveau in eindjaar in % bbp)	6,6	4,3	10,1	10,8	9,1	8,9
niveau in eindjaar in % bbp						
Collectieve sector						
EMU-saldo	-1,8	0,2	-2,9	1,3	0,1	0,1
EMU-schuld (ultimo jaar)	50,3	54,7	67,7	56,9	45,2	40,8
Collectieve lasten	34,8	35,9	36,1	38,6	38,6	38,6
Bruto collectieve uitgaven	43,4	43,2	46,6	42,9	42,9	42,5
(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen. (b) Voorheen contractloon bedrijven. (c) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen.						

Meer arbeidsaanbod

In december 2019 heeft het CBS zijn prognose van de bevolkingsgroei opwaarts herzien. Hierdoor is ook de prognose van de potentiële beroepsbevolking hoger (zie figuur links en noot a). De bijstelling van de bevolkingsgroei komt door een opwaartse bijstelling van de immigratie. De extra immigranten komen uit gebieden waar in eerdere jaren veel immigranten vanwege werk of studie vandaan kwamen. Het verwachte aantal asielmigranten is nagenoeg ongewijzigd ten opzichte van de vorige prognose. Mede door de extra immigratie is de bevolking volgens de huidige prognose gemiddeld ook jonger dan in de voorgaande prognose (0,2 jaar jonger in 2025).

Daarom is de groei van het structurele arbeidsaanbod in de jaren 2022-2025 met 0,4%-punt per jaar verhoogd ten opzichte van de middellangetermijnverkenning van afgelopen november (MEV-MLT), naar 0,9% per jaar. Deze bijstelling is het gevolg van een grotere beroepsbevolking (zie de toename in de donkere staafjes in de figuur rechts). De gemiddelde structurele participatiegraad daalt licht (zie de afname in de lichte staafjes in de figuur rechts). Dat laatste houdt verband met de toename van het bevolkingsaandeel met een migratieachtergrond in de nieuwe bevolkingsprognose (b).

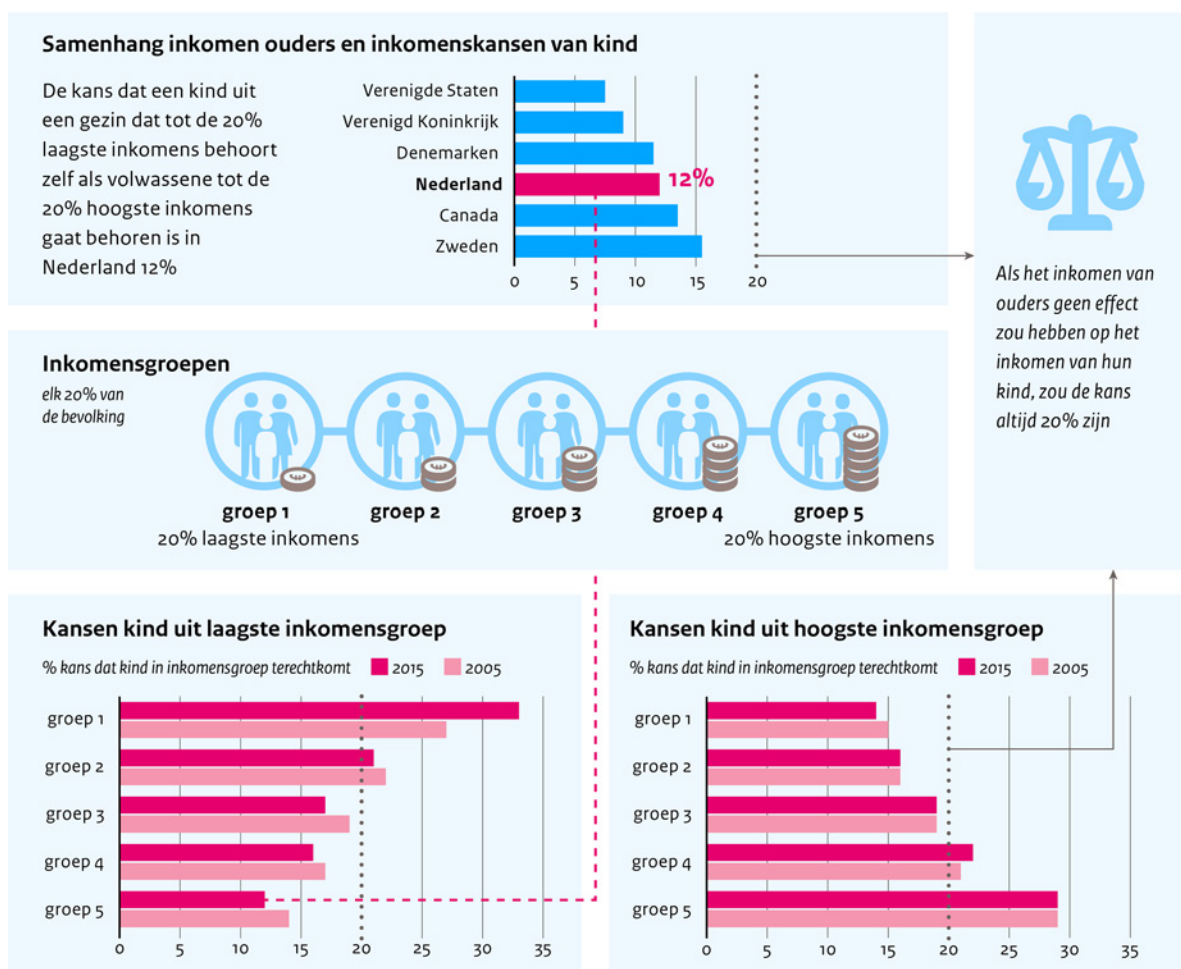
Bevolkingsgroei en arbeidsaanbod opwaarts bijgesteld

(a) Potentiële beroepsbevolking: som van de beroepsbevolking en de niet-beroepsbevolking tussen 15 en 75 jaar.
(b) Voor een analyse van de rol van leeftijd en migratieachtergrond bij de arbeidsparticipatie zie J. Ebrecht, E. Jongen en B. Scheer, 2019, Arbeidsparticipatie en gewerkte uren tot 2060, CPB Achtergronddocument ([link](#)). Daarbij is relevant te vermelden dat de arbeidsparticipatie van de groep arbeidsmigranten en studenten na binnenkomst al min of meer op hun langetermijnniveau zit, in tegenstelling tot asiel- en gezinsmigranten waar initieel sprake is van een lagere participatie, zie bijvoorbeeld OESO, 2016, Making Integration Work: Refugees and others in need of protection, OESO, Parijs ([link](#)).

1.2 Beschouwing: Ongelijke kansen zijn gemiste kansen

Vrijwel iedereen is voor gelijke kansen, maar dat ideaal wordt niet bereikt. ‘Je afkomst mag niet je toekomst bepalen.’ ‘Want alle kinderen verdienen een even goede start.’ Deze zinnen stonden bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in de partijprogramma’s van respectievelijk SP en VVD.⁶ Dit suggereert brede consensus over de wenselijkheid van gelijke kansen voor iedereen. Maar ondanks dat gedeelde ideaal maakt het nog altijd uit in welk gezin je geboren wordt. Een kind van wie de ouders een inkomen hebben dat tot de laagste 20% behoort, heeft minder kans zelf een inkomen te verwerven dat tot de hoogste 20% behoort. Figuur 1.1 laat zien dat Nederland daarmee internationaal weliswaar redelijk goed scoort – in de VS wordt de krantenjongen al lang geen miljonair meer – maar dat bijvoorbeeld Canada en Zweden er beter in slagen om van dubbeltjes kwartjes te maken. En met het voorbehoud dat er niet veel datapunten zijn: er is enige reden tot zorg over de ontwikkeling, tien jaar eerder was de kans nog wat groter.

Bron: ter Weel et al., Jansen et al.^{7,8} De grafiek vergelijkt de inkomenspositie van een kind met die van de ouders twintig jaar daarvoor. De kinderen zijn tussen 30 en 40 jaar oud (gemiddeld 35,4 in 2005 en 35,8 in 2015). De ouders waren op het meetmoment wat ouder (gemiddeld 44,8 in 1985 en 45,8 in 1995).

⁶ SP, 2017, #PakDeMacht, programma voor een sociaal Nederland voor de verkiezingen van 15 maart 2017 ([link](#)); en VVD, 2016, Zeker Nederland, VVD verkiezingsprogramma 2017-2021 ([link](#)).

⁷ Ter Weel, B., G. de Jong en S. Muilwijk-Vriend, 2019, Sociale ongelijkheid in Nederland, Amsterdam: SEO Economisch onderzoek ([link](#)).

⁸ Janssen, P., R. Schulenberg, D. van Vuuren en M. Buitenhuis, 2018, Kinderen overtreffen hun ouders minder vaak in inkomen, ESB 103, p. 392-395 ([link](#)).

De kansen zijn te beïnvloeden: *nurture* speelt een belangrijke rol naast *nature*. Talenten, persoonskenmerken en gezondheid zijn deels genetisch bepaald, maar dat geeft niet de doorslag voor toekomstig inkomen, zoals de spreiding tussen verschillende landen hierboven ook al suggereert. Voor de uitkomsten van kinderen met gelijke intellectuele capaciteiten en gezondheid maakt het uit in wat voor gezin ze opgroeien.⁹ Uit studies naar binnenlandse adopties blijkt dat het inkomen van kinderen veel meer wordt bepaald door de adoptieouders dan door de biologische ouders.¹⁰ Een migratieachtergrond heeft ook een negatief effect op de inkomenspositie van kinderen, ook als gecorrigeerd wordt voor het inkomen van de ouders.¹¹ Ook de buurt waarin een kind opgroeit heeft invloed op het inkomen dat het later bereikt. Studies naar gezinnen die vanuit een kansarme buurt naar een betere buurt verhuizen, laten zien dat het latere inkomen van de kinderen daarvan profiteert. Hoe jonger een kind verhuist, des te groter het effect.¹² Dat dit soort buurteffecten niet ligt aan een verbeterde financiële positie van de ouders, blijkt uit een studie in de VS waarbij willekeurige gezinnen is aangeboden om te verhuizen naar een betere buurt.¹³ Dit had een aanzienlijk positief effect op het latere inkomen van de kinderen uit deze gezinnen, maar niet op dat van de volwassenen.

Het inkomen van de ouders neemt niet alleen financiële barrières weg. Uiteraard hebben ouders met een hoger inkomen meer mogelijkheden hun kind financieel te ondersteunen, bijvoorbeeld door bijles of huiswerkbegeleiding in te kopen of studiekosten te betalen. Maar bemiddelde ouders verschillen ook in de niet-financiële ondersteuning die ze hun kind kunnen bieden, denk bijvoorbeeld aan taalvaardigheid, hulp bij studiekeuze, inzet van hun netwerk en het leren van 'hoe het heurt', van de ongeschreven regels die een rol spelen in bijvoorbeeld de latere werkomgeving. Bij kinderen met een migratieachtergrond kunnen deze factoren versterkt worden door taalproblemen of een grotere culturele afstand. De invloed van een goede buurt kan zich manifesteren via de voorbeeldfunctie: een gezonde leefstijl, rolmodellen, normen en waarden.

Zelfs al voor de geboorte lijkt er een relatie te zijn tussen de sociaaleconomische positie van de ouders en de kansen van het kind. Moeders die roken tijdens de zwangerschap, hebben meer kans op een kind dat te klein is bij geboorte of te vroeg geboren wordt, een kind met een lager IQ of een kind met aangeboren aandoeningen.¹⁴ Roken tijdens de zwangerschap komt in Nederland veel vaker voor bij laagopgeleide vrouwen dan bij hoogopgeleide vrouwen (22% versus 1% in 2015).¹⁵ Ook alcoholgebruik tijdens de zwangerschap kan overigens leiden tot vroeggeboorte en ontwikkelingsproblemen.¹⁶ en alcoholgebruik tijdens de zwangerschap komt juist vaker voor onder hoogopgeleide vrouwen dan onder laagopgeleide vrouwen, maar het verschil is veel kleiner (4,6% versus 2,2% vanaf de derde maand).¹⁷

⁹ Heckmann, J. en S. Mosso, 2014, The economics of human development and social mobility, NBER Working Paper 19925 ([link](#)).

¹⁰ Black, S., P.J. Devereux, P. Lundborg en K. Majlesi, 2019, Poor little rich kids? The role of nature versus nurture in wealth and other economic outcomes and behaviors, NBER Working Paper 21409 ([link](#)).

¹¹ Jongen, E., J. Bolhaar, R. van Elk, P. Koot en D. van Vuuren, 2019, Inkomensongelijkheid naar migratieachtergrond, CPB Policy Brief ([link](#)).

¹² Chetty, R. en N. Hendren, 2018, The impacts of neighborhoods on intergenerational mobility I: Childhood Exposure effects, *Quarterly Journal of Economics* 133, p. 1107-1162 ([link](#)). Het onderzoek vergelijkt uitkomsten van kinderen die naar een buurt verhuizen met die van kinderen die daar hun hele jeugd wonen. Ook voor Nederland zijn buurteffecten op inkomen later in het leven aangetoond (Muiltwijk-Vriend, S., D. Webbink en B. Ter Weel, 2019, Economische kansen hangen af van de regio waarin kinderen opgroeien, *ESB* 104, p.564-567, [link](#)), hoewel ze wel wat kleiner zijn dan in de VS (2,7% extra inkomen per doorgebracht jaar in de gunstiger buurt versus 4%).

¹³ Chetty, R., N. Hendren, and L. F. Katz, 2016, The effects of exposure to better neighborhoods on children: New evidence from the Moving to Opportunity experiment, *American Economic Review* 106, p.855-902 ([link](#)). In Nederland is slechts één casestudy bekend, waaruit het lastig generaliseren is (Maas, D, 1986, Flodder).

¹⁴ Currie, J. en D. Almond, 2011, Human capital development before age five, *Handbook of Labor Economics* vol. 4b, p. 1315-1486 ([link](#)).

¹⁵ TNO, 2015, Factsheet Roken tijdens de zwangerschap ([link](#)).

¹⁶ Gezondheidsraad, 2005, Risico's van alcoholgebruik bij conceptie, zwangerschap en borstvoeding ([link](#)).

¹⁷ TNO, 2015, Factsheet Alcoholgebruik tijdens zwangerschap en borstvoeding ([link](#)).

Op de basisschool is de kans op goed onderwijs voor een kind met rijke ouders aanzienlijk groter.

Ondanks de vrije schoolkeuze¹⁸ zijn scholen gesegregeerd naar het opleidings- en inkomensniveau en de migratieachtergrond van de ouders. De meeste ouders kiezen een basisschool in de eigen buurt, waardoor leerlingen met een vergelijkbare sociaaleconomische achtergrond doorgaans bij elkaar in de klas belanden. En waar ouders kiezen voor een school iets minder dicht in de buurt, blijkt dit de schoolpopulatie juist minder divers te maken, gemeten naar inkomen en achtergrond van de ouders.¹⁹ De kans dat kinderen met een sociaaleconomische achterstand zich kunnen optrekken aan meer gefortuneerde klasgenootjes, is dus niet groot. Daar komt nog bij dat het lerarentekort zich concentreert op scholen met veel kinderen van ouders met een laag inkomen. Juist de kinderen voor wie je zou hopen dat school de *Great Equalizer* is, hebben hierdoor vaker lesuitval, les van minder ervaren of onbevoegde leerkrachten, of les in grotere groepen.²⁰ Terwijl we juist uit onderzoek weten dat een goede leraar de sleutel is tot kwalitatief goed onderwijs.²¹ Hierdoor is het waarschijnlijk dat kinderen uit buurten met een lage sociaaleconomische status een lager eindniveau bereiken in groep 8.

Bij de overgang naar de middelbare school geven inkomen en opleidingsniveau van ouders de kinderen opnieuw een zetje in de rug. In Nederland wordt internationaal gezien op relatief jonge leeftijd geselecteerd naar onderwijsniveau, waarbij het schooladvies van de basisschool bepalend is. Kinderen van hoogopgeleide ouders en kinderen van ouders met een hoog inkomen krijgen een hoger initieel schooladvies, ook als je corrigeert voor hun score op de eindtoets.²² Dit kan komen doordat docenten rekening houden met de mate waarin het kind financieel of niet-financieel ondersteund kan worden door de ouders, door druk van de ouders, of door (al dan niet bewuste) discriminatie door de docent. En er is nog een effect: als het resultaat op de eindtoets een hoger schoolniveau aangeeft dan het initiële schooladvies, dan heeft het kind recht op bijstelling. De kans dat het schooladvies daadwerkelijk wordt bijgesteld, is hoger voor kinderen van ouders met een hoog inkomen of hoge opleiding, omdat zij vaker om bijstelling vragen.

Kinderen van hoogopgeleide ouders weten dat hogere schooladvies vervolgens ook te verzilveren.

Kinderen van hoogopgeleide ouders krijgen dus een hoger schooladvies bij eenzelfde citoscore. Dan zou je wellicht verwachten dat ze meer moeite hebben dat niveau waar te maken, maar het tegendeel is waar: kinderen van laagopgeleide ouders hebben een grotere kans om alsnog op een lager niveau te belanden.²³ Dat kan komen doordat hoogopgeleide ouders meer belang hechten aan de opleiding of hun kind beter kunnen helpen met huiswerk, mogelijk ook doordat zij financiële middelen hebben om bijles of huiswerkbegleiding te kopen als het kind dat nodig heeft.²⁴ Voor kinderen die het niveau wel goed aankunnen, blijkt het bovendien lastig om via het ‘stapelen’ van diploma’s alsnog een hoger niveau te bereiken, steun van de ouders speelt ook daarbij een rol. Hierdoor behalen kinderen van hoogopgeleide ouders uiteindelijk een hoger diploma.

Ook op de arbeidsmarkt doet de invloed van ouders zich gelden. Ouders kunnen bij het betreden van de arbeidsmarkt als ‘kruiwagen’ fungeren door gebruik te maken van hun netwerk.²⁵ Arbeidsmarktaandeelname en arbeidsmarktsucces worden daarnaast beïnvloed door een gezonde levensstijl, die ook van ouder op kind

¹⁸ Financiële drempels zijn er nauwelijks in Nederland bij de keuze van een basisschool, maar een zeer beperkt aantal scholen kent een vrij hoge vrijwillige ouderbijdrage. Hoewel zo’n bijdrage dus vrijwillig is, kan er wel een afschrikwekkende werking van uitgaan.

¹⁹ Inspectie van het Onderwijs, 2018, De staat van het onderwijs 2016-2017 ([link](#)).

²⁰ Inspectie van het onderwijs, 2019, De staat van het onderwijs ([link](#)).

²¹ CPB, *Kansrijk Onderwijsbeleid 2016* ([link](#)).

²² CPB, Policy Brief De waarde van eindtoetsen in het po. ([link](#)).

²³ Inspectie van het Onderwijs, 2019, De staat van het onderwijs ([link](#)).

²⁴ De Geus, W. en P. Bisschop, 2018, Licht op schaduwonderwijs: Onderzoek naar deelname aan en uitgaven voor schaduwonderwijs, SEO/Oberon ([link](#)).

²⁵ Kramarz, F. en O. Nordström Skans, 2014, When strong ties are strong: Networks and youth labour market entry, *Review of Economic Studies* 81, p. 1164-1200 ([link](#)).

wordt doorgegeven. En er zijn ook indicaties dat de normen en waarden van ouders over werk en uitkeringsafhankelijkheid doorwerken op de volgende generatie. De afhankelijkheid van sociale zekerheid van kinderen hangt samen met uitkeringsafhankelijkheid van ouders, ook als gecorrigeerd wordt voor opleiding en gezondheid.²⁶ Dit effect is het sterkst voor de afhankelijkheid van een bijstandsuitkering, maar wordt in mindere mate ook gevonden voor arbeidsongeschiktheidsuitkeringen.²⁷

De laatste adem zorgt nog voor extra rugwind, en de ‘warme hand’ helpt ook al mee. Tegen de tijd dat ouders die in staat zijn een erfenis achter te laten overlijden, zijn hun kinderen door de stapeling van grotere kansen gemiddeld genomen beter af. Erfenissen komen daardoor terecht bij degenen die dat het minst hard nodig hebben: huishoudens met een hoog vermogen of inkomen hebben meer kans om een erfenis te krijgen.²⁸ Ouders met voldoende vermogen zetten dat ook steeds vaker in om hun kinderen te ondersteunen bij het kopen van een eerste huis. Doordat dit geld gebruikt wordt voor de aanschaf van een huis en huiseigenaren op lange termijn meer vermogen opbouwen dan huurders, helpen ouders hun kind zo om ook zelf vermogen op te bouwen. En omdat koopwoningen doorgaans in betere buurten staan, wordt de cirkel opnieuw in gang gezet en profiteert ook de generatie van de kleinkinderen mee.

Wat kunnen beleidsmakers doen? Dat het sociaaleconomische succes van kinderen door al deze gezins- en buurteffecten wordt beïnvloed, betekent dat er economisch potentieel onbenut blijft. Het betekent ook dat beleid verschil kan maken. Er zijn een paar beleidsrichtingen te onderscheiden. Uiteraard kan de overheid ervoor zorgen dat bestaande voorzieningen geen financiële drempels kennen. Op dit punt is in Nederland al veel goed geregeld, maar aan de marge is nog winst te behalen, bijvoorbeeld door de vrijwillige ouderbijdrage te begrenzen of te helpen bij de kosten van bijles of huiswerkbegeleiding. Ook zou de toegankelijkheid (laagdrempeligheid, maar ook fysieke nabijheid) van zaken als bijles en huiswerkbegeleiding verbeterd kunnen worden. Juist ouders met een sociaaleconomische achterstand weten wellicht niet altijd de juiste wegen te bewandelen, of kunnen de reiskosten minder makkelijk betalen. Naast het wegnemen van barrières kunnen beleidsmakers er bij de vormgeving van beleid rekening mee houden dat sommige maatregelen de kansenongelijkheid juist kunnen vergroten. Gedacht kan worden aan het omdraaien van de eindtoets en het schooladvies, maar ook aan de verruimde schenkingsregeling voor de aankoop van een huis, waar vooral hogere inkomens van kunnen profiteren.

Gelijk behandelen is niet genoeg om gelijke kansen te creëren. Ook als de overheid financiële barrières wegneemt en ervoor zorgt dat het beleid de kansenongelijkheid niet verder vergroot, zal dit de ongelijke kansen niet opheffen, juist doordat de diverse ‘steuntjes in de rug’ die hier zijn beschreven zo’n belangrijke rol spelen. Het is niet eenvoudig om kansarme kinderen hiervoor te compenseren. Het meest kansrijk is waarschijnlijk het verhogen van de kwaliteit van voor- en vroegschoolse educatie, en het eerder beginnen met voorschoolse educatie. Beleid dat het ‘stapelen’ van opleidingen makkelijk maakt is eveneens kansrijk, zeker voor kinderen met een migratieachtergrond.²⁹ Ook zou het voor leraren aantrekkelijker kunnen worden gemaakt om te gaan werken op scholen in kansarme buurten, door daar beter te belonen, kleinere klassen te creëren, of de leraren meer ontwikkel- en voorbereidingstijd te geven. Dat zijn natuurlijk wel stuk voor stuk maatregelen die met flinke prijskaartjes komen. Maatregelen in de sfeer van drang en dwang zijn ook

²⁶ Boschman, S., I. Maas, M.H. Kristiansen en J.C. Vrooman, 2019, The reproduction of benefit receipt: Disentangling the intergenerational transmission, *Social Science Research* 80, p.51-65 ([link](#)).

²⁷ Dahl, G.B. en A. Gielen, 2018, Intergenerational spillovers in disability insurance, NBER Working Paper 24296 ([link](#)).

²⁸ Groot, S., M. Lever en J. Möhlmann, 2019, Het effect van erfenissen en schenkingen op vermogensongelijkheid en de rol van belastingen, CPB notitie ([link](#)). Enigszins contra-intuïtief neemt de vermogensongelijkheid door erfenissen en schenkingen juist af, doordat huishoudens die een grote schenking geven, gemiddeld ouder en vermogender zijn dan de ontvangers, zodat vermogen verschuift naar de minder vermogende generatie. Een andere oorzaak is dat huishoudens met lage of negatieve vermogens weliswaar minder schenkingen en erfenissen ontvangen, maar deze zijn in verhouding tot hun initiële vermogen hoger dan bij huishoudens met meer vermogen.

²⁹ OESO, 2017, Catching Up? Intergenerational Mobility and Children of Immigrants ([link](#)).

denkbaar: verplichte deelname aan voor- en vroegschoolse educatie, interventies in de leefstijl, tornen aan de vrije schoolkeuze... zulke maatregelen zullen wellicht nog eerder op politieke bezwaren stuiten dan de dure opties hierboven. Maar wie kansengelijkheid bepleit – en wie doet dat niet? – ontkomt niet aan moeilijke afwegingen. Daarbij is het goed voor ogen te houden dat achter de hier besproken cijfers en mechanismen kinderen schuilgaan die niet hun volledige potentieel bereiken doordat ze daar de kans niet toe krijgen. Ongelijke kansen zijn gemiste kansen, voor het kind en de samenleving als geheel.

2 De Nederlandse economie in 2020 en 2021

2.1 De internationale economie

De impact van het coronavirus op de mondiale economie is op dit moment moeilijk te voorspellen. De uitbraak van het coronavirus en de maatregelen die de Chinese overheid heeft genomen om verdere verspreiding tegen te gaan, hebben het economische verkeer in belangrijke delen van China platgelegd. Bij het vaststellen van de raming is aangenomen dat het coronavirus snel onder controle komt en de economische gevolgen tijdelijk zijn en beperkt blijven tot China. Daarbij is aangenomen dat de Chinese industrie snel weer op volle capaciteit draait en een groot deel van de verloren productie later in het jaar inhaalt. Maar er is ook een scenario opgenomen waarin het virus zich wijder verspreidt en langduriger impact heeft (zie kader 1 'Onzekerheid over coronavirus'). Dit risico is op het moment van publicatie mogelijk al deels werkelijkheid geworden. Als de verspreiding van het virus niet snel tot staan wordt gebracht, zal dit de mondiale economische groei verder negatief beïnvloeden.

Uitgaande van een beperkt effect van de verspreiding van het coronavirus zet het magere groeitempo van de wereldeconomie in 2020 en 2021 door. De bbp-groei in 2020 en 2021 wordt in beide jaren op 3,0% geraamd. Hoewel in vrijwel alle regio's de inkoopmanagersindex voor industrie (de productie PMI) en het producentenvertrouwen een negatief sentiment laten zien, is de PMI voor diensten nog relatief positief.³⁰ Naast de negatieve uitwerking van de coronacrisis wordt China's economische groei geremd door de transitie naar binnenlands gedragen groei en het handelsconflict met de VS. In de VS zakt de groei wat terug door het wegvallen van het effect van de budgettaire stimulans en de doorwerking van de negatieve effecten van de handelsoorlog. De groei in het eurogebied blijft gematigd door een zwakke externe vraag. Met name de Duitse economische groei is zeer mager, als gevolg van een kwakkelende industrie. Een recessie in Duitsland wordt voornamelijk niet verwacht doordat de groei in de dienstensector standhoudt, geholpen door een sterke arbeidsmarkt.

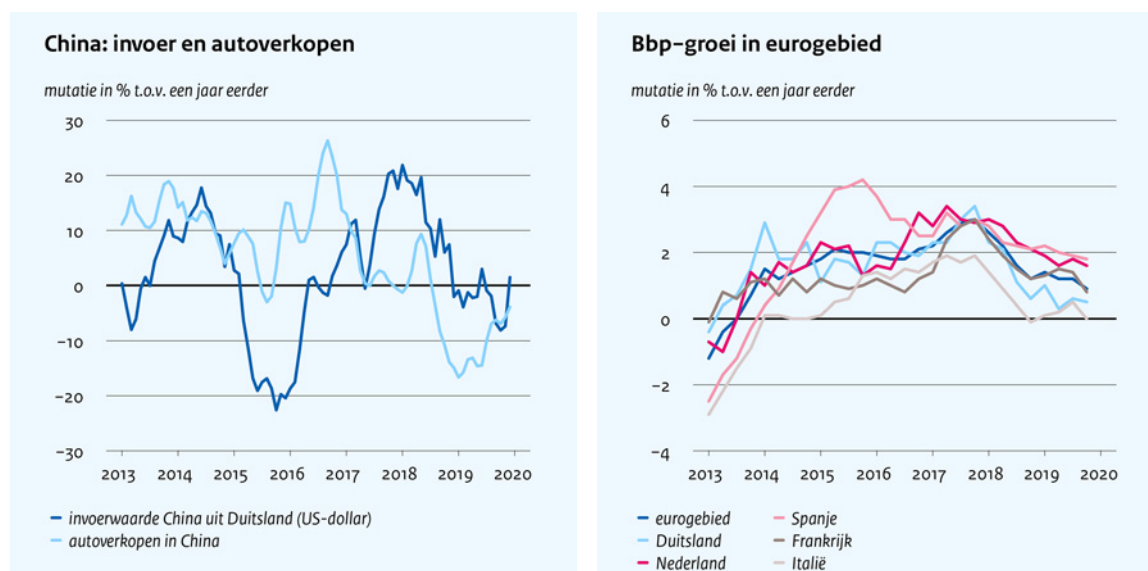
De groei van de wereldhandel bevindt zich historisch gezien op een laag niveau. De wereldhandel groeide in 2019 onder invloed van de handelsspanningen slechts met 1,3%. Afgezien van de financiële crisis moeten we terug naar begin jaren tachtig voor een dergelijk laag groeitempo. De komende jaren krabbelt de groei iets op naar 1,8% in 2020 en 2,3% in 2021, percentages die nog altijd ruim onder het twintigjaarsgemiddelde van 5,0% liggen. De groei van de wereldhandel was al structureel aan het vertragen, de zogenaamde *global trade slowdown* (zie kader 3 'Wereldhandel en marktvraag'), maar wordt extra geremd door het agressieve handelsbeleid van de

³⁰ De PMI voor diensten komt in de VS, Japan en het eurogebied nog boven de 50 uit, wat een teken is van vertrouwen en groei. Dit betekent dat meer dan de helft van de respondenten positief heeft geantwoord en een toename van producten en activiteiten inschat.

VS en de represailles van China sinds halverwege 2018. Het op 15 januari 2020 ondertekende handelsverdrag tussen de VS en China laat het merendeel van de invoertarieven intact. Hoewel het de onzekerheid rond verdere escalatie van de tarievenoorlog wat heeft verminderd, blijft deze desondanks hoog.³¹ Dit heeft een grote invloed op het bbp en de handel doordat het bedrijfsinvesteringen en duurzame particuliere consumptie drukt en productieketens verstoort.

De groei van de relevante wereldhandel loopt in 2020 en 2021 in de pas met de wereldhandelsgroei. De relevante wereldhandel is afhankelijk van de groei in importen van de voor Nederland belangrijke handelspartners (zie kader 3 ‘Wereldhandel en marktvraag’), die zich in belangrijke mate in het eurogebied bevinden. De groeivertraging in 2020 van 1,9%, komt mede door de benedengemiddelde economische groei in Duitsland en het onder Brexit lijdende VK, beide belangrijke handelspartners. Daarbij wordt verwacht dat de voorraden die in het VK in 2019 in anticipatie op Brexit deadlines zijn opgebouwd, in 2020 deels worden afgebouwd, wat een drukkend effect heeft op de importvraag uit het VK en daarmee de relevante wereldhandel. Met de licht aantrekkende wereldhandel trekt ook de relevante wereldhandel in 2021 aan.

Figuur 2.1 Autoverkopen China dalen minder hard, bbp-groei Nederland bovengemiddeld in het eurogebied

Bron: Thomson Reuters Datastream en Eurostat ([link](#))

De economie van het eurogebied groeit vrijwel stabiel, met 1,1% in 2020 en 1,2% in 2021. De zwakke externe vraag vormt een rem op de Europese economie. Mede als gevolg hiervan hapert de Europese maakindustrie. In Duitsland komen daar de problemen rond de energietransitie in de auto-industrie nog bovenop. Een recessie in Duitsland wordt vooralsnog vermeden doordat de groei in de dienstensector standhoudt, geholpen door een sterke arbeidsmarkt. De Franse economie groeit rond potentieel, mede ondersteund door budgettaire maatregelen, al heeft zij eind 2019 wat momentum verloren.³² De Spaanse economie doet het vergeleken met andere EU-landen relatief goed en groeit nog boven potentieel (zie figuur 2.1 rechts). De richting 2021 licht aantrekkende wereldhandel vertaalt zich in een wat aantrekkende externe vraag, en is een positieve stimulans voor de economische groei in het eurogebied.

³¹ Zie de World Trade Uncertainty Index ([link](#))

³² In kwartaal 4 van 2019 kromp de economie met -0,1%, al wordt dit wel in belangrijke mate gedreven door een afbouw van voorraden.

Monetair beleid binnen het eurogebied is accommoderend, wat betreft begrotingsbeleid is het beeld meer gemengd. Het door de ECB gevoerde monetaire beleid is accommoderend, met beleidsrentes op een zeer laag niveau, en per eind 2019 een nieuwe fase van kwantitatieve verruiming (netto aankopen van 20 mld euro per maand). De oproep tot ruimer budgettair beleid aan landen die dat kunnen dragen³³ wordt nauwelijks beantwoord: Duitsland zal gedurende 2020 en 2021 naar verwachting slechts beperkt budgettair stimuleren. In Frankrijk en Italië wordt er wel stimulerend budgettair beleid gevoerd, en Spanjes recent geformeerde linksgeoriënteerde regering heeft een ruimere begrotingsstimulans aangekondigd. Deze landen hebben echter al een hoge staatsschuld, en een verdere verruiming van begrotingsbeleid zal leiden tot verdere schuldenoploop en de houdbaarheid ervan verder onder druk zetten.

De inflatie in het eurogebied blijft onder de middellangetermijndoelstelling van de ECB. Eind 2019 lijkt de oplopende looninflatie zich voorzichtig in een wat oplopende kerninflatie te gaan vertalen, terwijl de loonstijgingen hiervoor vooral ten koste van de winstmarges ging. De prognose is dat de kerninflatie licht oploopt richting 2021. Daar tegenover staat een daling van de olieprijs, waardoor de inflatie vrijwel vlak blijft in 2020 en 2021 met 1,4%. Ook de langetermijninflatieverwachtingen van de markt (5y5y) en professionele voorspellers (*Survey of professional forecasters*) liggen onder de ECB-doelstelling van onder, maar dichtbij 2% inflatie.

Tabel 2.1 Internationale kerngegevens, 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
mutaties per jaar in %				
volumes				
Bbp wereld	3,6	2,9	3,0	3,0
Bbp eurogebied	1,9	1,2	1,1	1,2
Wereldhandelsvolume goederen en diensten	4,3	1,3	1,8	2,3
Relevante wereldhandel goederen en diensten	3,4	2,4	1,9	2,2
Inflatie eurogebied (hicp)	1,8	1,2	1,4	1,4
Concurrentenprijs (euro) (a)	-0,6	2,1	1,2	1,2
niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)	1,18	1,12	1,11	1,11
Olieprijs (dollar per barrel)	70,9	64,3	62,4	58,4
Lange rente Duitsland (%)	0,5	-0,2	-0,2	-0,1
(a) goederen en diensten ex grond- en brandstoffen.				

Met negatieve kapitaalmarktrentes is sprake van een bijzondere situatie op de financiële markten. De beleidsrentes van de centrale banken van Japan, het eurogebied, en enkele andere Europese landen zijn al sinds 2015 negatief, maar sinds eind vorig jaar handelen ook staatsobligaties voor landen als Duitsland, Japan, Frankrijk tegen een negatieve rente.³⁴ Ook Nederland kent negatieve rente (zie kader 5 'De rente in langjarig perspectief'). Dit is een reactie op de verslechterde economische vooruitzichten en toegenomen neerwaartse risico's, en de daaropvolgende verruiming van monetair beleid door de FED en ECB (en veel andere centrale banken wereldwijd). Ook veel bedrijfsobligaties met een laag risicoprofiel zijn in negatief territorium

³³ Onder andere ECB-president Lagarde ([link](#)), maar ook het IMF ([link](#)) en de OECD ([link](#)) roepen hiertoe op.

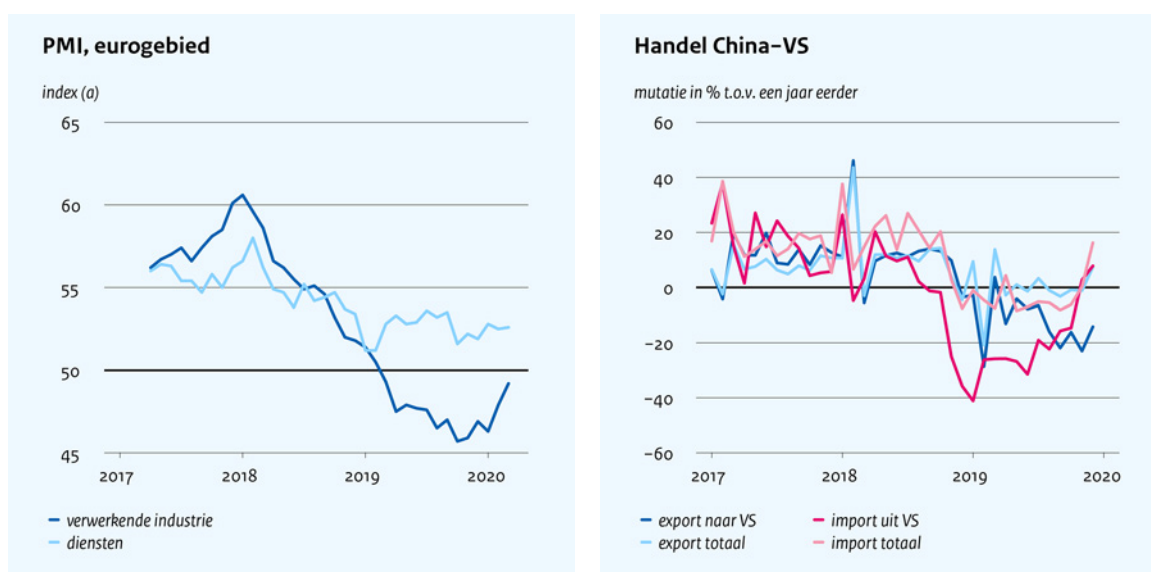
³⁴ De *reële* kapitaalmarktrente was al langer laag en onder nul.

gekomen waardoor momenteel circa 11 biljoen dollar (staats- en bedrijfs-)obligaties tegen een negatieve rente handelt- dat is circa 15% van de wereldwijd uitstaande obligaties.³⁵

Een Brexit zonder handelsakkoord is een risico voor 2021. De terugtrekkingsovereenkomst is door het Lagerhuis en de EU goedgekeurd en de Brexit is per 31 januari officieel een feit. De regering, onder leiding van premier Johnson, wil eind 2020 een handelsdeal met de EU hebben. Dit zet de onderhandelingen onder druk, en bovendien liggen de standpunten ver uit elkaar, wat de haalbaarheid van een handelsdeal eind 2020 twijfelachtig maakt. De kans dat het VK zonder of met slechts een gedeeltelijke handelsovereenkomst uit de EU stapt - het zogenaamde “WTO scenario” - is daarom reëel. Dit zou voor 2021 flinke handelskosten met zich meebrengen, in de vorm van tarieven, administratieve procedures aan de grens en non-tarifaire belemmeringen.

De handelsconflicten kunnen weer opblazen. De zwartste scenario's zijn met het fase 1-handelsakkoord tussen de VS en China weliswaar van tafel, maar de schaduw van handelonzekerheid blijft: het akkoord tussen de VS en China heeft meer het karakter van een wapenstilstand dan van een vredesakkoord. De handel tussen China en de VS is slechts een beetje opgekrabbeld, zie figuur 2.2 rechts. Daarnaast is de handelsrelatie tussen de VS en de EU steeds meer beladen. Het Franse plan om Amerikaanse technologiebedrijven te belasten, heeft de spanning tussen de VS en de EU verder verhoogd. De regering-Trump heeft aangekondigd de tarieven voor Europese vliegtuigen per 18 maart te verhogen. Dit komt bovenop de importheffing op een aantal agrarische producten (zoals wijn, kaas en whiskey) die in oktober 2019 zijn ingesteld. Importtarieven op voertuigen hangen nog in de lucht, en zouden grote schade aan met name de Duitse auto-industrie toebrengen.

Figuur 2.2 Lichtpuntjes in het eurogebied, handel China-VS blijft op een laag pitje

(a) Product Managers Index. Een indexwaarde boven de 50 wijst op groei t.o.v. de vorige maand, een waarde beneden de 50 wijst op krimp. Bron: IHS Markit en Thomson Reuters Datastream
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Er is beperkte ruimte voor stimulerend monetair en begrotingsbeleid. Zowel Amerikaanse als Europese rentes zijn laag, hoewel er wel verschil is. In het eurogebied is de depositorente negatief, met weinig ruimte

³⁵ Inmiddels zijn ook de rentes op staatsobligaties van periferie-landen met een hoger risicoprofiel zoals Griekenland en Italië in historisch perspectief laag: ze handelen momenteel tegen een nominale rente van onder de 1%, zodat de reële rente rond de nul is ([link](#))

om deze verder te verlagen³⁶; de FED heeft met een huidige beleidsrente van 1,0%-1,25% nog wel een zekere ruimte om op te treden.³⁷ De ECB is bovendien per november 2019 met een nieuw aankoopprogramma gestart, ter hoogte van 20 mld euro per maand. Daarbij kampt een aantal overheden met forse schulden en flinke tekorten. Een ruimer begrotingsbeleid zal leiden tot verdere schuldenoploop, en zal de houdbaarheid verder onder druk zetten.

Ook een correctie op financiële markten vormt een risico. Dit risico is deels gerealiseerd in reactie op de uitbraak van het coronavirus. Sommige indicatoren wijzen op overwaardering van aandelenmarkten: zo staat de Shiller PE index voor de S&P500 circa 70% hoger dan het historisch gemiddelde. Hoewel voor Europese aandelenmarkten het beeld wat meer gemengd is, kunnen deze toch ook last hebben van besmettingseffecten bij een correctie op mondiale financiële markten. Ook op de obligatiemarkten is kans op een correctie: er worden veel bedrijfsobligaties uitgegeven met een lage rating en een steeds groter deel van de bedrijfsleningen gaat naar bedrijven die al een hoog schuldniveau hebben.

De Italiaanse economie krimpt, terwijl de staatsschuld groeit. In het laatste kwartaal van 2019 kromp de Italiaanse economie met -0,3% en de verwachting was al voor de corona-uitbraak dat de Italiaanse economie weinig zal groeien in de komende jaren. Tegelijkertijd wordt verwacht dat er zich de komende jaren significante begrotingstekorten zullen voordoen, waardoor de staatsschuld als ratio van het bbp alleen nog maar verder zal stijgen dan de nu al hoge 135%. De financiële instellingen in eigen land, maar ook die in Frankrijk, Duitsland en Spanje, hebben een groot aandeel in de Italiaanse openbare en particuliere schulden. Een (zware) recessie in Italië heeft dus direct gevolgen voor andere Europese landen.

Het risico op een harde landing van de Chinese economie neemt toe onder invloed van de coronacrisis. De uitbraak van het coronavirus en de maatregelen die de Chinese overheid heeft genomen om verdere verspreiding tegen te gaan hebben het economische verkeer in belangrijke delen van China platgelegd. Indien het moeilijk blijkt het coronavirus onder controle te krijgen, en de crisis lang aanhoudt, kunnen de effecten op de Chinese economie groot zijn. Om de negatieve economische effecten hiervan te bestrijden is China weer meer stimulerend beleid gaan voeren. Dit terwijl China kampt met een hoge schuldenlast, en zich eerder heeft voorgenomen om de schuldenproblematiek, vooral op gebied van schaduwbankieren, te verminderen. Een verdere oploop van de schuldenproblematiek, en een verzwakkende economische groei onder invloed van de handelsoorlog en nu ook de coronacrisis, vergroot het risico op een harde landing.

Een recessie in de VS is tevens een reëel risico. De VS maakt de langste expansie door die ooit gemeten is, maar heeft gedurende eind 2019 te maken gehad met een inverse rentecurve. Dit houdt in dat de rente op kortlopende obligaties hoger was dan die van langer lopende obligaties, en dat wordt gezien als een (historisch vrij betrouwbaar gebleken) voorspeller van een toekomstige recessie. Tegelijkertijd toont de VS nog steeds een groeitempo van het bbp van rond potentieel. Dit wordt echter in belangrijke mate gedragen door een krimpend handelstekort als gevolg van dalende importen; de bedrijfsinvesteringen tonen krimp sinds het tweede kwartaal van 2019 en de consumptieve bestedingen tonen een matige groei.

³⁶ Een natuurlijke rem op verder verlagen van de beleidsrentes, de zogenaamde *Effective Lower Bound*: op een gegeven moment is het voor beleggers aantrekkelijker om contanten aan te houden en het geld fysiek op te slaan.

³⁷ Recessies hebben historisch gezien doorgaans een verlaging van de beleidsrente van 3 tot 6 procentpunt vereist ([link](#)).

Wereldhandel en marktvraag

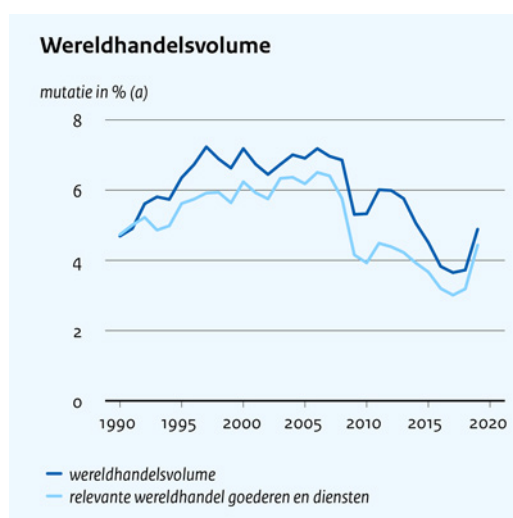
De groei van de wereldhandel is al meer dan tien jaar aan het vertragen ([link](#)). Afgelopen jaren heeft de toegenomen onzekerheid rond het handelsbeleid van de VS en de Brexit een extra rem op de handelsgroei gezet. Hier komt in 2020 nog het coronavirus bij.

Groeiend protectionisme kan langetermijngevolgen hebben voor handelsketens.

Handelsketens zijn internationaal en zeer geïntegreerd: de gemiddeld 3000 onderdelen die nodig zijn om een auto te produceren worden uit verschillende landen gehaald ([link](#)). China speelt hierin een sleutelrol, die onder druk is gekomen door de Amerikaanse handelstarieven en het coronavirus. Een verstoring in handelsketens kan ertoe leiden dat consumenten en producenten overschakelen op producten van binnenlandse of derde markten. Ook kunnen sommige productieprocessen gedeeltelijk worden verplaatst (bijvoorbeeld van China naar buurlanden). Handelsketens kunnen hierdoor regionaal geconsolideerd worden. Dit is al deels te zien in cijfers. Het tempo van de integratie van China in de wereldeconomie neemt al een tijdje af, maar de handel tussen China en zijn buurlanden (de ASEAN landen) groeit nog hard.

Effect op de relevante wereldhandel onzeker. De groei van de binnenlands geproduceerde uitvoer van Nederland wordt in belangrijke mate bepaald door de toename van de afzetmarkt. Deze laatste wordt berekend als de gemiddelde invoergroei in afzetgebieden, waarbij voor Nederland belangrijke landen als bijvoorbeeld Duitsland en België zwaarder meewegen in de berekening. Dit is de voor Nederland relevante wereldhandelsgroei. We zien dat deze al sinds de jaren negentig achterblijft bij de groei van de wereldhandel (zie figuur). Dat is grotendeels te verklaren doordat de handel binnen de EU relatief langzaam groeit. De snel groeiende handel binnen Zuidoost Azië werkt positief uit op de wereldhandel en kan er in de toekomst toe leiden dat het verschil in groeitempo met de relevante wereldhandel nog verder oploopt.

Relevante wereldhandelsgroei onder wereldhandel

(a) Tienjaars rollend gemiddelde.
Bron: CPB ([link](#))

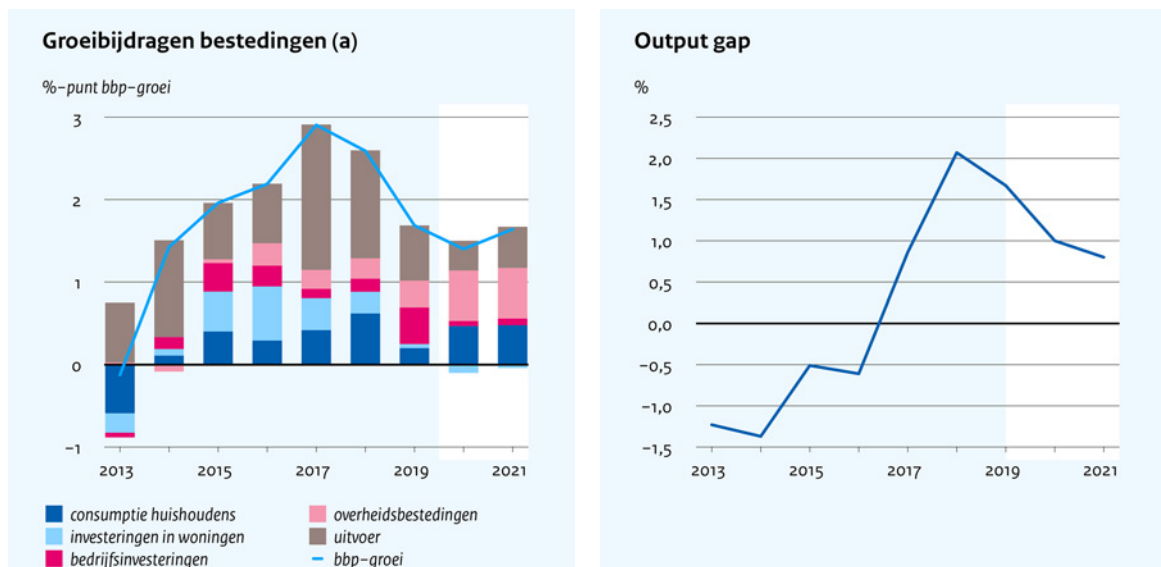
2.2 De Nederlandse economie

2.2.1 Impact van het coronavirus op de Nederlandse economie op dit moment moeilijk te voorspellen

De economische impact van het coronavirus is op dit moment moeilijk te voorspellen. In deze raming is aangenomen dat het virus mondiaal snel onder controle komt, maar is ook een scenario opgenomen waarin het virus zich wijder verspreidt en langduriger impact heeft (zie kader 1 'Onzekerheid over coronavirus'). Dit risico is op het moment van publicatie mogelijk al deels werkelijkheid geworden. Als de verspreiding van het virus niet snel tot staan wordt gebracht, zal dit de economische groei verder negatief beïnvloeden.

Uitgaande van een beperkt effect van de verspreiding van het coronavirus groeit de Nederlandse economie gestaag door. Na de duidelijke afzwakking van de groei vorig jaar, van 2,6% in 2018 tot 1,7% in 2019, loopt de bbp-groei nog wat verder terug, tot 1,4% in 2020 en 1,6% in 2021. Voorlopende indicatoren zoals de inkoopmanagersindex (zie kader 4 'PMI en de economische groei') ondersteunen dit beeld. De afzwakking komt door de zwakkere groei van de bedrijfsinvesteringen en de daling van de investeringen in woningen, samenhangend met de stikstof- en pfas-problematiek. Deze problematiek dempt in 2020 de groei met ongeveer 0,2%-punt en in 2021 met ongeveer 0,1%-punt. Dit dempend effect wordt deels teniet gedaan door de licht hogere groei van de consumptie en de uitvoer. Overigens ligt de uitvoergroei met 2,7% in 2020 en 2,8% in 2021 duidelijk lager dan in de topjaren 2017-2018, toen deze gemiddeld 5,1% per jaar bedroeg. De output gap blijft positief maar loopt in de ramingsjaren wel wat terug doordat de bbp-groei net onder de potentiële groei ligt (zie figuur 2.3 rechts).

Figuur 2.3 Economische groei loopt wat verder terug, maar output gap blijft positief

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de bestedingscategorieën.

Bron: CBS en CPB ([link](#))

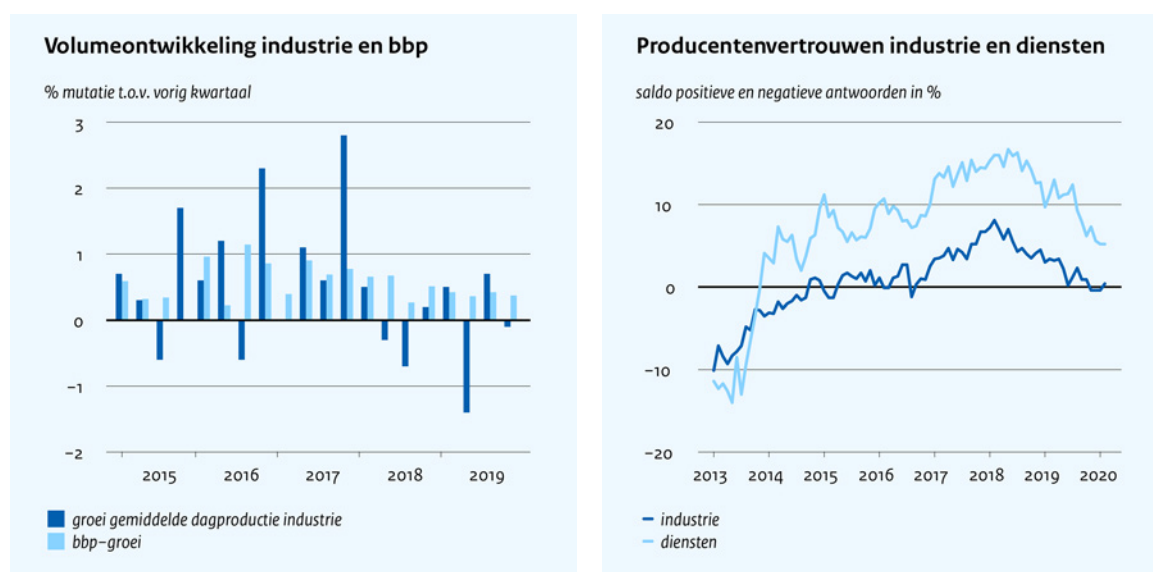
Overheidsbestedingen leveren een belangrijke bijdrage aan de economische groei in 2020 en 2021. Het ruime begrotingsbeleid werkt positief uit, direct via de relatief sterke groei van de overheidsbestedingen en indirect via het positieve effect van lastenverlichting op de consumptie van huishoudens (figuur 2.3 links). De consumptie van huishoudens zit daarbij in de lift door de stijging van de reële inkomens als gevolg van de krapte op de arbeidsmarkt. De bijdrage van de bedrijfsinvesteringen is beperkt door de afgenomen

afzetverwachtingen en vindt plaats ondanks de relatief hoge bezettingsgraad en lage financieringslasten. De investeringen in woningen zijn de enige bestedingscategorie met een negatieve bijdrage aan de economische groei. De bijdrage van de uitvoer aan de groei is in 2020 en 2021 vergelijkbaar met die in 2019 en daarmee dus niet zo dragend als in 2017 en 2018, voordat de toename van de onzekerheid de wereldhandel temperde.

Sectoraal draagt de dienstensector de groei en heeft de industrie last van de mondiale groei afzwakking.

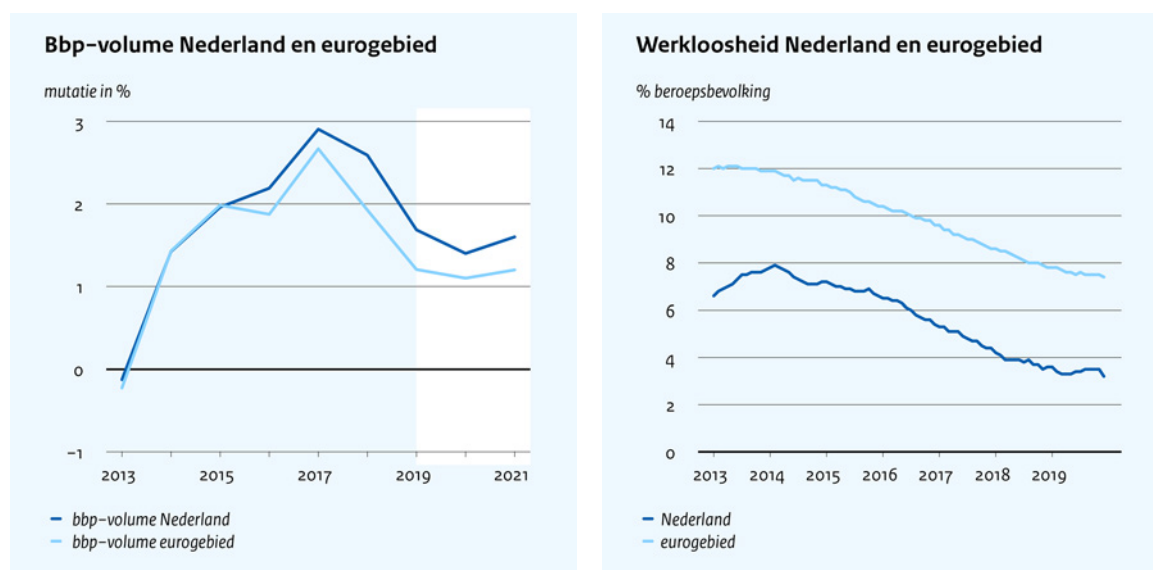
In 2019 is de industriële productie voor het eerst sinds 2013 afgenomen. De industrie werd geraakt door de lagere uitvoergroei. De productiegroei van de dienstensector, die meer gericht is op de binnenlandse bestedingen, hield vorig jaar wel aan. Vooruitkijkende indicatoren wijzen erop dat de dienstensector op korte termijn het wat betreft productie en werkgelegenheid beter blijft doen dan de industrie (figuur 2.4 rechts). Delen van de dienstensector, zoals toerisme, zijn echter wel zeer gevoelig voor de verdere ontwikkeling van het coronavirus.

Figuur 2.4 Ongunstiger ontwikkeling in industrie dan in de rest van de economie

Bron: CBS en Europese Commissie ([link](#))

Figuur 2.5 Nederland doet het internationaal momenteel goed qua groei en werkloosheid

Bron: CBS, Eurostat en CPB ([link](#))

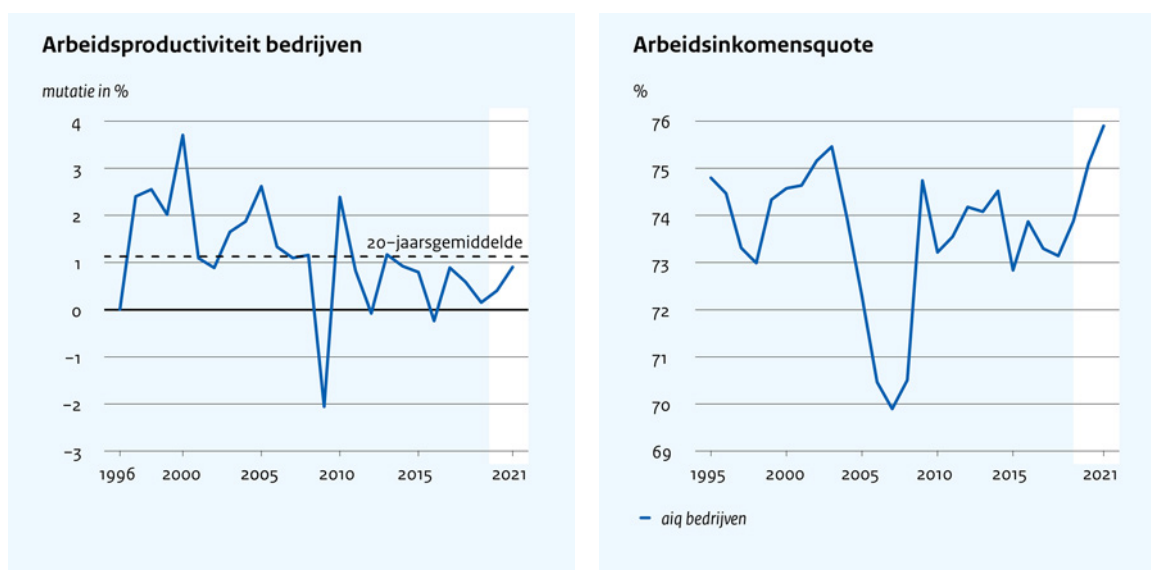
Qua economische groei en werkloosheid presteert de Nederlandse economie in Europees opzicht bovengemiddeld. Ook in 2020 en 2021 is de economische groei in Nederland hoger dan in het eurogebied. (figuur 2.5 links) De Nederlandse groei overtreft ook die van buurland Duitsland (zie kader 6 ‘Nederlandse versus Duitse groei’). Cumulatief sinds 2016 is het bbp in Nederland 1,7% meer toegenomen dan in het eurogebied, in de jaren daarvoor lag de groei op het gemiddelde. Oorzaken van het groeiverschil zijn divers en wisselend. Momenteel speelt het ruimere begrotingsbeleid in Nederland een rol naast een sterkere stijging van het arbeidsaanbod en een meer op diensten gerichte productiestructuur. De werkloosheid in Nederland ligt voortdurend ver onder het gemiddelde van het eurogebied (figuur 2.5 rechts). In januari was nergens in het eurogebied de werkloosheid lager dan in Nederland.

Ondanks de afzwakking van de economische groei was er in 2019 nog geen negatieve omslag op de arbeidsmarkt. De werkloosheid nam in januari af naar een laagterecord van 3,0% van de beroepsbevolking, terwijl de bbp-groei vorig jaar toch afzwakte naar 1,7%, van 2,6% in 2018 en 2,9% in 2017. De oplopende krapte op de arbeidsmarkt kwam niet alleen tot uitdrukking in het laagterecord voor de werkloosheid maar ook in het hoogterecord van het aantal vacatures in het vierde kwartaal van 291 duizend. In de ramingsperiode loopt door de aanhoudende gematigde economische groei en aanhoudende groei van het arbeidsaanbod de werkloosheid licht op tot 3,4% in 2021. Dat is historisch gezien nog altijd zeer laag.

De stijging van de arbeidsproductiviteit blijft beperkt. In 2019 nam voor bedrijven de productiviteit nauwelijks toe, met slechts 0,1%. Dit was het gevolg van een duidelijke afzwakking van de productiegroei in combinatie met een beperkte afzwakking van de werkgelegenheid. Deze combinatie is niet ongebruikelijk in de fase van afnemende hoogconjunctuur. In 2020 blijft met 0,4% de stijging van de arbeidsproductiviteit beperkt. Volgend jaar loopt de productiviteitsstijging op tot 0,9%, nog altijd onder het langjarig gemiddelde.

De arbeidsinkomensquote stijgt tot boven het langjarig gemiddelde. De krappe arbeidsmarkt begint tot uitdrukking te komen in de cao-loonstijging voor bedrijven, die oploopt van 2,0% in 2018 naar 2,9% in 2020 en 2,8% in 2021. Dit leidt tot een reële loonstijging die de beperkte productiviteitsstijging overtreft. Als gevolg hiervan loopt de arbeidsinkomensquote op van 73,9 in 2019 naar 75,1 in 2020 en 75,9 in 2021, boven het langjarig gemiddelde en de vorige piek in 2003.

Figuur 2.6 Arbeidsinkomensquote stijgt door hogere reële lonen bij beperkte stijging arbeidsproductiviteit

Bron: CBS en CPB ([link](#))

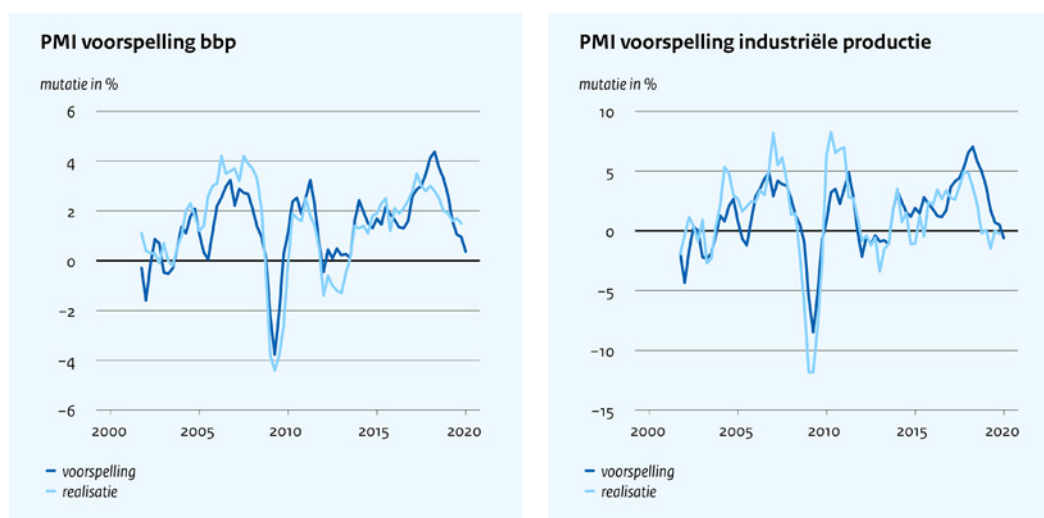
PMI en economische groei

De Purchasing Managers Index (PMI) voor Nederland is recentelijk sterk gedaald, en signaleert daarmee een mogelijke vertraging van de economische groei. De PMI geeft weer hoe inkoopmanagers in de industrie aankijken tegen de huidige en toekomstige marktontwikkelingen. De uitkomsten van deze enquête komen frequenter en eerder beschikbaar dan harde cijfers over de economische situatie. Daarmee is het een belangrijk hulpmiddel voor ramingsinstituten bij het voorspellen van de economische groei. De index loopt van 0 tot 100, waarbij een score van 50 correspondeert met geen verandering in de activiteit. Sinds november beweegt de Nederlandse PMI rond de 50, wat impliceert dat we in een periode van stagnatie terechtkomen. Moeten we ons hierover zorgen maken?

De PMI is een redelijk goede voorspeller van economische groei in Nederland. Dit blijkt uit regressies van de relatie tussen bbp-groei en de PMI. Hieruit blijkt dat de PMI het best goed doet als voorlopende indicator, de PMI in het huidige kwartaal verklaart 66% van de variatie in bbp-groei in het kwartaal daarna. Gemiddeld komt een PMI van 50 overeen met een bbp-groei van 0,6% op jaarbasis in het volgende kwartaal, dus nog steeds ruim boven nul. Pas bij een PMI van 48 zou er sprake zijn van stagnatie. Verder is een daling in de PMI van 1 punt voorbode voor 0,3% lagere groei in het volgende kwartaal.

Toch hoeft de recente verslechtering in de PMI zich niet 1-op-1 te vertalen naar lagere groei. In de laatste piek van de PMI werd de bbp-groei juist flink overschat, en de daling van de PMI eind 2019 vertaalt zich vooralsnog niet geheel in lagere bbp-groei (figuur 1 links). Figuur 1 (rechts) laat zien dat de industriële productie in veel grotere mate is meebewogen met de verslechtering in de PMI. Dit is een beeld dat inmiddels herkenbaar is voor veel landen, namelijk dat de dienstensector het prima blijft doen ondanks de klappen in de industrie. De PMI krabbelde flink op de laatste twee maanden, tot 52,9 in februari. Dit is een gunstig teken voor de groei in de komende periode, maar de kans is groot dat het herstel onderbroken wordt door het coronavirus.

Op PMI gebaseerde voorspelling van bbp en de industriële productie

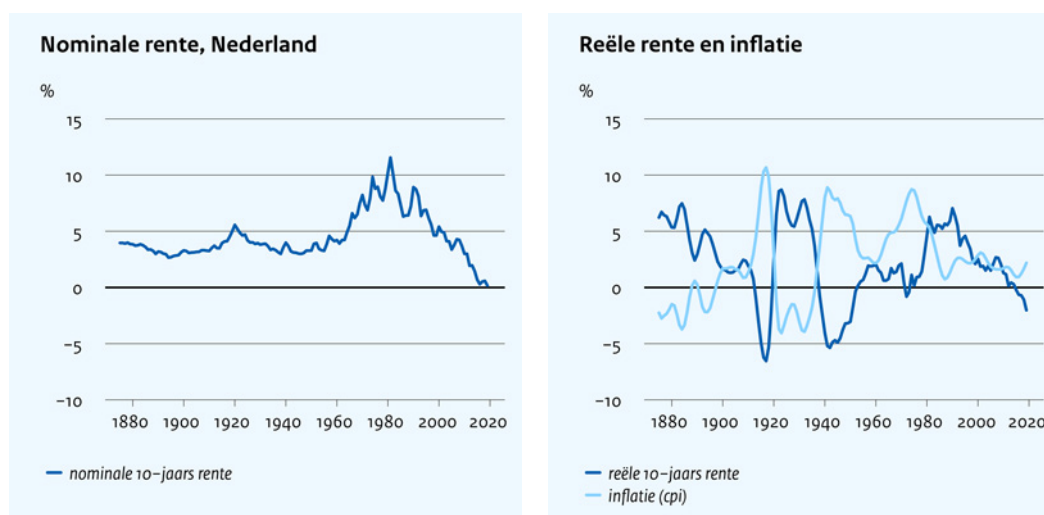

De rente in langjarig perspectief

Wereldwijd zijn rentes al enkele jaren laag en financiële markten verwachten dat dit de komende jaren zo zal blijven. De lage rente komt onder meer door vergrijzing, lagere productiviteitsgroei en (voor de nominale rente) lagere inflatieverwachtingen (a). Monetair beleid speelt hierin ook een rol, het is echter moeilijk om het effect hiervan te kwantificeren.

Is de huidige lage rente uitzonderlijk in een langjarig perspectief? Om de huidige lage rente in een historisch perspectief te plaatsen tonen we de Nederlandse nominale rente sinds 1875 (linkerfiguur) en de inflatie en de daaruit volgende reële rente (rechterfiguur).

Verloop van de rente in Nederland sinds 1875

Bron: Jordà-Schularick-Taylor Macroeconomic Database ([link](#)) voor 1875-2016 en International Financial Statistics ([link](#)) voor 2017-2019. Jaarlijkse variaties in inflatie zijn afgevlakt middels een HP-filter ([link](#)).

Sinds 1875 is er geen duidelijke trend waar te nemen in de nominale of reële rente. De daling sinds 1980 is dus geen deel van een langer proces. De reële rente heeft in de twintigste eeuw sterke schommelingen vertoond en was vaker negatief. Verder valt op dat tot circa 1960 schommelingen in de reële rente vooral werden bepaald door de inflatie. De nominale rente was lange tijd juist erg stabiel.

Negatieve nominale rentes zijn sinds 1875 nog niet eerder vertoond. Negatieve reële rentes zijn weliswaar eerder voorgekomen, maar altijd als gevolg van hoge inflatie. Zo bleef tijdens de jaren vijftig en zestig de reële rente laag onder meer door toedoen van de kapitaalcontroles van het Bretton Woods-stelsel. De jaren van de oliecrises werden gekenmerkt door plotselinge hoge inflatie. Ook tijdens de wereldoorlogen bleef de reële rente laag door een combinatie van hoge inflatie en financiële repressie. Een negatieve reële rente ten tijde van open kapitaalmarkten en beperkte inflatie is dus ook uniek. De huidige lage reële én nominale rente stelt daarmee beleidsmakers, in Nederland en daarbuiten, voor uitdagingen zonder historisch precedent.

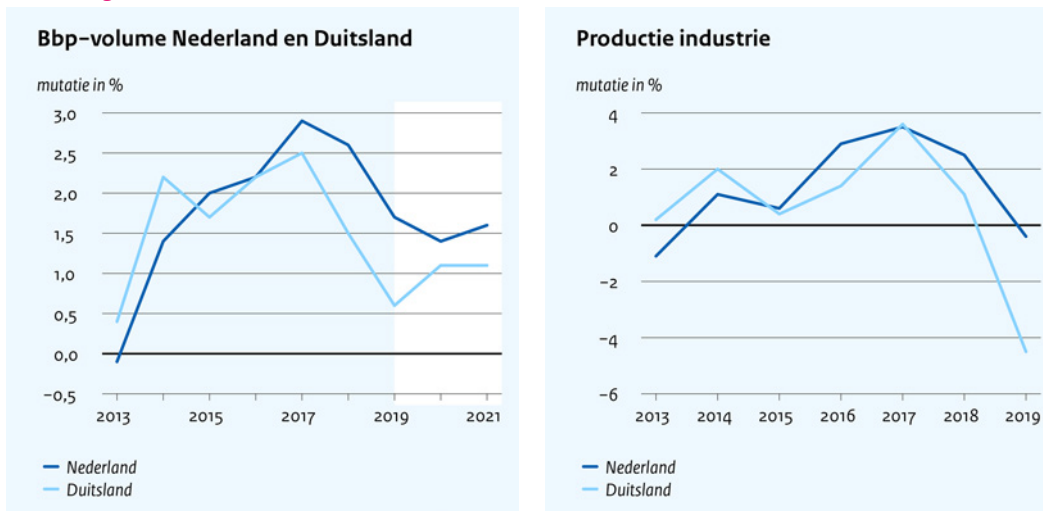
(a) Horst, A. van der, 2019, Inbreng CPB over lage rente, CPB Notitie ([link](#)).

Nederlandse versus Duitse groei

De bbp-groei was vorig jaar in Nederland duidelijk sterker dan in Duitsland. In Nederland nam het bbp toe met 1,7%, tegen 0,6% in Duitsland. Dit groeiverschil van 1,1%-punt kwam vooral door de uitvoer. In Nederland nam de uitvoer toe met 2,6%, tegen 0,9% in Duitsland. Ook in 2017 en 2018 lag de bbp-groei in Nederland hoger. De sterkere productiegroei ging gepaard met een hogere werkgelegenheidsgroei. De werkloosheid daalde hierdoor meer in Nederland en kwam vanaf december onder de Duitse werkloosheid te liggen. Voor de industrie zijn de groeiverschillen nog groter dan voor de totale economie: terwijl in Nederland in 2019 de industriële productie licht daalde met 0,4%, was in Duitsland sprake van een forse daling van 4,5%.

Productiegroei in Nederland sterker dan in Duitsland

Bron: CBS, Eurostat, Europese Commissie (winterraming 2020) en CPB ([link](#))

Het groeiverschil komt niet door gunstige ontwikkelingen in Nederland maar door ongunstige factoren in Duitsland. In beide landen is na 2017 sprake van een afzwakking van de economische groei. De Duitse afzwakking is sterker door incidentele factoren en door de economische structuur die nadelig uitwerkt in deze fase van de conjunctuur. De incidentele factoren betreffen de problemen bij de overgang naar nieuwe emissie-eisen voor auto's. De economische structuur werkt negatief uit door het relatief grote gewicht van de kapitaalgoederen- en auto-industrie. Daarbij komt dat Duitsland relatief veel uitvoert naar het kwakkelende China. De problemen in de Duitse auto-industrie werken door bij Nederlandse toeleveranciers. (a) Het effect op de totale Nederlandse uitvoer naar Duitsland is echter beperkt doordat Nederlandse uitvoer direct gericht op Duitse consumenten op peil is gebleven.

Ook op korte termijn blijft de groei in Nederland hoger, op middellange termijn is het verschil ongewis. Duitsland kent een veel grotere uitdaging in de transitie van de auto-industrie, wat de groei zou kunnen drukken. Het arbeidsaanbod wordt in Duitsland sterker geraakt door vergrijzing, met negatieve effecten op de groei tenzij dit opgevangen wordt door immigratie. Verder kunnen verschillen in het nu nog niet bepaalde begrotingsbeleid tot afwijkende groeiprestaties gaan leiden.

(a) Zie Financieel Dagblad, 2020, Industriegroep VDL ziet omzet voor het eerst sinds 2009 dalen. ([link](#))

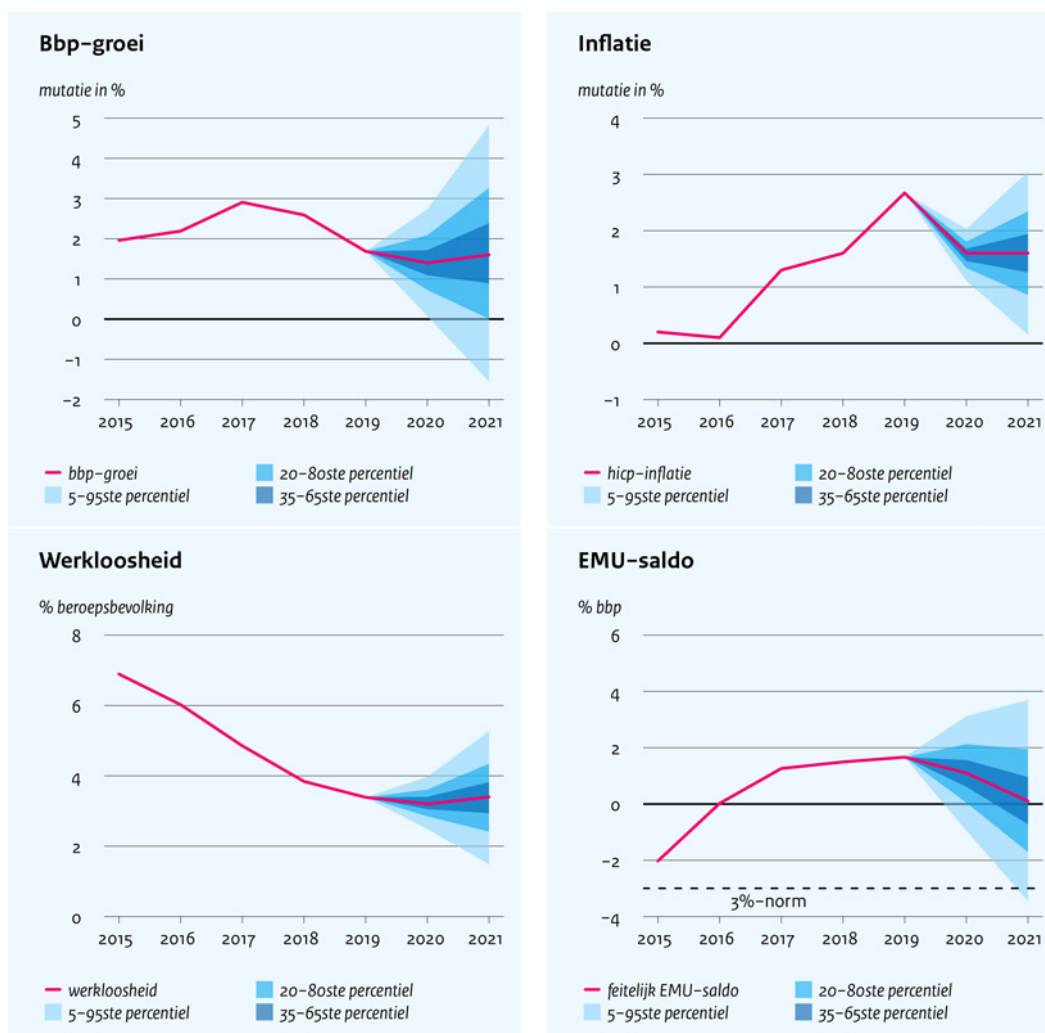

Onzekerheid rondom de raming

De raming kent diverse onzekerheden, zowel in de raming van de internationale economie, de inschatting van de stand van de conjunctuur, als de doorwerking van binnenlandse en buitenlandse ontwikkelingen op de Nederlandse economie. Onderstaande figuren maken een breed palet aan onzekerheden zichtbaar met fan charts rondom de puntvoorspelling voor de bbp-groei, inflatie (hicp), werkloosheid en het feitelijke EMU-saldo (a). De violette lijn betreft de realisaties (2015-2019) en de puntvoorspellingen – de meest waarschijnlijke voorspelling – voor 2020 en 2021. Rondom het centrale pad wordt een waaier van betrouwbaarheidsintervallen getoond:

- 30% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 35-65e percentiel, donkerblauw
- 60% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 20-80e percentiel, donkerblauw + blauw
- 90% betrouwbaarheidsinterval dat loopt van het 5-95e percentiel, inclusief lichtblauw.

Onzekerheid rondom de raming geïllustreerd met fan charts

Bron: CBS, CPB ([link](#))

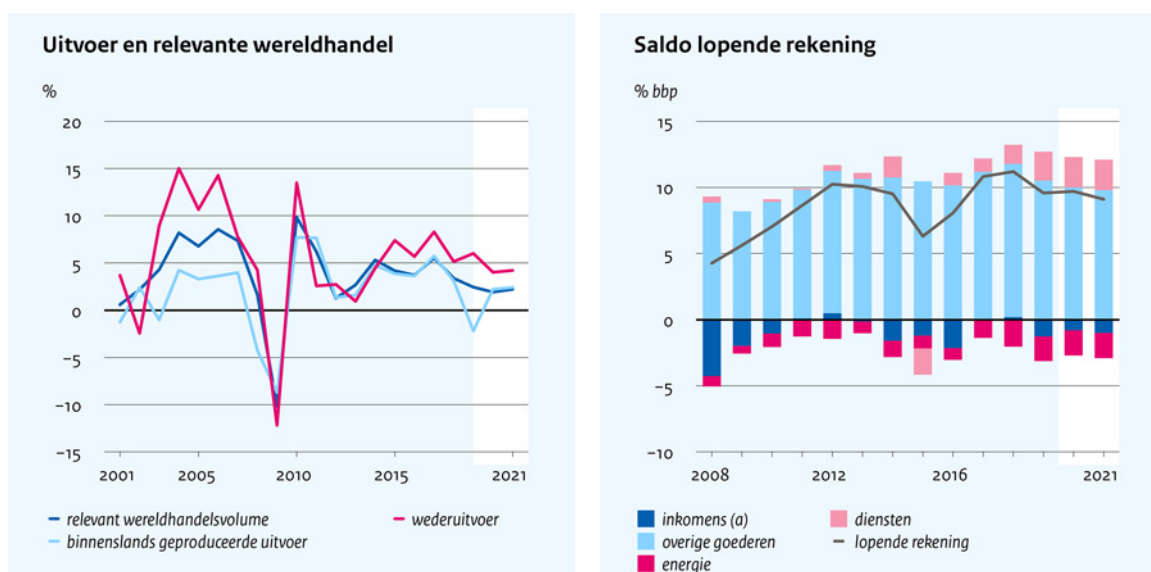
(a) Zie voor een toelichting Wind, J. de, K. Grabska en D. Lanser, 2015, Onzekerheid rondom CPB-ramingen, in kaart gebracht met fan charts, CPB Achtergronddocument ([link](#)). De methode gaat uit van symmetrische op- en neerwaartse risico's op basis van historische ramingsfouten.

Naast het coronavirus en de mondiale economie vormt de stikstof- en pfas-problematiek een neerwaarts risico voor de Nederlandse economie. Deze problematiek zou de bouwproductie sterker kunnen drukken en leiden tot banenverlies. Meer onderuitputting op de rijksbegroting, en daarmee een minder hoge groei van de overheidsbestedingen, behoort gezien de ervaring van de laatste jaren ook tot de mogelijkheden. Een sterker dan hier geraamde loonstijging als gevolg van de krappe arbeidsmarkt kan, via de hogere consumptie, een positief effect hebben op de economische groei.

2.2.2 Uitvoergroei stabiliseert op lager niveau

Na enkele jaren van stevige groei stabiliseert de uitvoergroei op een lager groeiniveau in het verlengde van de relevante wereldhandel. Dit jaar komt de uitvoergroei naar verwachting uit op 2,7% en volgend jaar op 2,8% en groeit daarmee net als in voorgaande jaren sneller dan de relevante wereldhandel (zie figuur 2.7 links en tabel 2.2). Daardoor verbetert de handelsprestatie van de Nederlandse uitvoer. Dat komt voornamelijk door de nog altijd stevige groei van de wederuitvoer; de groei van de binnenslands geproduceerde uitvoer is in lijn met die van de relevante wereldhandel. De groei komt lager uit dan de afgelopen jaren omdat de Nederlandse uitvoer last heeft van de zwakkere invoergroei in West-Europa, het belangrijkste afzetgebied voor de Nederlandse uitvoer. Met name de terugvallende economische groei in Duitsland zet een rem op de uitvoer. Zowel de binnenslands geproduceerde uitvoer als de wederuitvoer hebben daar last van.

Figuur 2.7 Groei uitvoer en relevante wereldhandel stabiliseren op lager groeiniveau, saldo lopende rekening daalt licht

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Het overschot op de lopende rekening blijft historisch en internationaal gezien hoog, maar daalt licht. Het overschot op de lopende rekening neemt geleidelijk af door de verslechtering van de energiebalans als gevolg van de teruglopende productie van aardgas die zowel de uitvoer dempt als de invoer verhoogt. Daarnaast verslechtert het saldo van de secundaire inkomens in 2021. Verondersteld is dat de EU-afdrachten zullen toenemen (zie hoofdstuk 3).

Tabel 2.2 Kerngegevens Nederlandse in- en uitvoer, 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
	waarde in mld euro	mutaties per jaar in %		
Invoervolume goederen en diensten	568	3,2	3,3	3,4
Invoerprijs goederen en diensten		-0,4	0,7	0,6
w.v. goederen exclusief energie	343	-0,5	0,9	1,3
Energie	70	-4,6	-2,9	-5,5
Diensten	155	1,8	1,9	1,6
Uitvoervolume goederen en diensten	653	2,6	2,7	2,8
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	212	-2,2	2,2	2,4
Wederuitvoer	221	6,0	4,0	4,2
Energie	54	2,6	-0,1	-0,2
diensten	166	4,2	2,3	2,3
Relevant wereldhandelsvolume		2,4	1,9	2,2
Handelsprestatie (a)		0,2	0,8	0,6
Marktprestatie (b)		-4,6	0,4	0,2
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie		0,8	1,0	1,2
Concurrentenprijs		2,1	1,2	1,2
Prijsconcurrentiepositie (c)		1,3	0,2	0,0
		% bbp		
Saldo lopende rekening		9,6	9,7	9,1

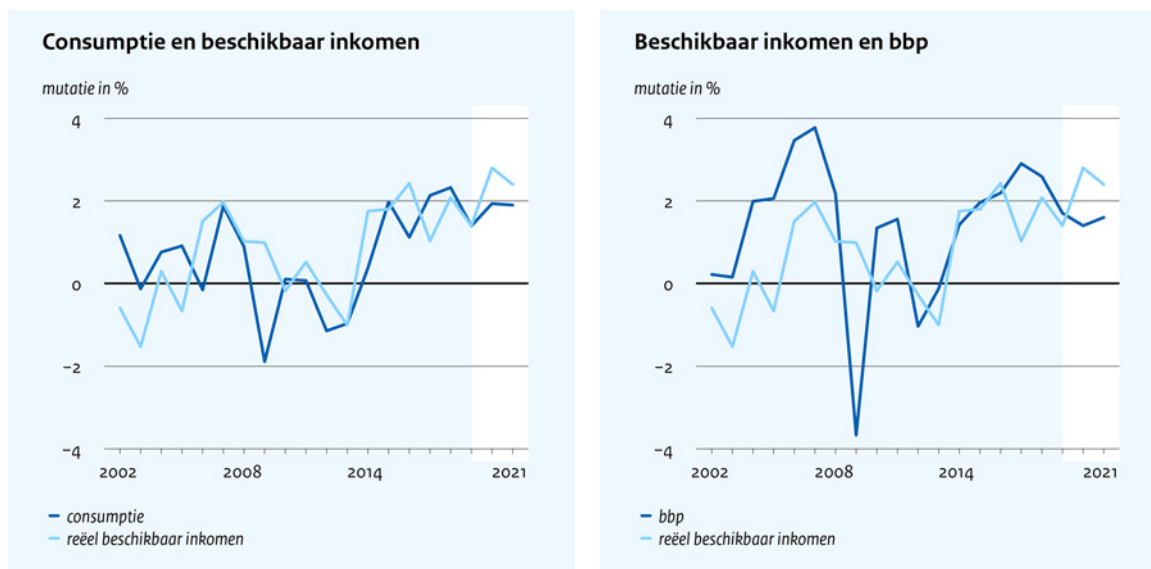
(a) Uitvoervolume goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume.
 (b) Binnenslands geproduceerde goederenuitvoer minus wereldhandelsvolume.
 (c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.

2.2.3 Consumptie huishoudens groeit stevig door

Gunstige inkomensontwikkeling stimuleert de groei van particuliere bestedingen. Na een klein dipje in het afgelopen jaar, versnelt de groei van de consumptie naar 1,9% in 2020 en 2021. De versnelling komt vooral door de gunstige ontwikkeling van het beschikbaar inkomen in de komende jaren (figuur 2.8 links). Huishoudens profiteren van sterkere loonstijgingen en lastenverlichting door de overheid. Ook de aanhoudende groei van huizenprijzen werkt positief door op de consumptie. De relatief grote toename van het inkomen zal niet volledig geconsumeerd worden, waardoor de individuele spaarquote toeneemt naar 4,0% in 2021 (tabel 2.3).

Het beschikbaar inkomen van huishoudens groeit de komende twee jaar een stuk harder dan de totale economie. Dit is de afgelopen twee decennia zelden voorgekomen (figuur 2.8 rechts). Tussen 2002 en 2019 bedroeg de bbp-groei gemiddeld 1,4% per jaar, tegenover 0,7% voor het beschikbaar inkomen van huishoudens. De inkomens van huishoudens worden opgestuwd door de gunstige loonontwikkeling. De krapte op de arbeidsmarkt werkt steeds meer door in de lonen. Doordat de inflatie gematigd is, na een incidentele stijging in 2019, profiteren werkenden van hogere reële lonen. Daarnaast draagt overheidsbeleid bij aan hoger netto inkomen voor huishoudens, met name door de verlaging van de belasting op arbeid. Er zijn zowel opwaartse als neerwaartse risico's voor het beschikbaar inkomen. Zo zou de aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt tot een nog sterkere loonstijging kunnen leiden dan geraamd. Aan de andere kant zou het reële inkomen lager kunnen uitvallen als de loonkosten sterker dan verwacht gaan doorwerken in de prijzen.

Figuur 2.8 Sterke groei van het inkomen stimuleert bestedingen door huishoudens

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Tabel 2.3 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens, 2018-2021

	2018	2018	2019	2020	2021
	waarde in mld euro	volumemutaties per jaar in %			
Consumptie					
Vaste lasten (a)	92	1,2	1,1	1,0	1,1
Overige consumptie	249	2,7	1,5	2,2	2,2
Totale consumptie	341	2,3	1,4	1,9	1,9
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	198	3,6	2,2	3,5	3,2
Uitkeringsinkomen	87	0,8	0,9	2,6	2,0
Overig (b)	67	-0,5	0,0	1,2	0,5
Totaal reëel beschikbaar inkomen	352	2,1	1,4	2,8	2,4
% beschikbaar gezinsinkomen (c)					
Besparingen					
Individueel	10	2,8	2,8	3,6	4,0
Collectief (d)	21	5,6	6,1	6,4	7,0

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
 (b) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringsmaatschappijen.
 (c) Inclusief collectieve besparingen.
 (d) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

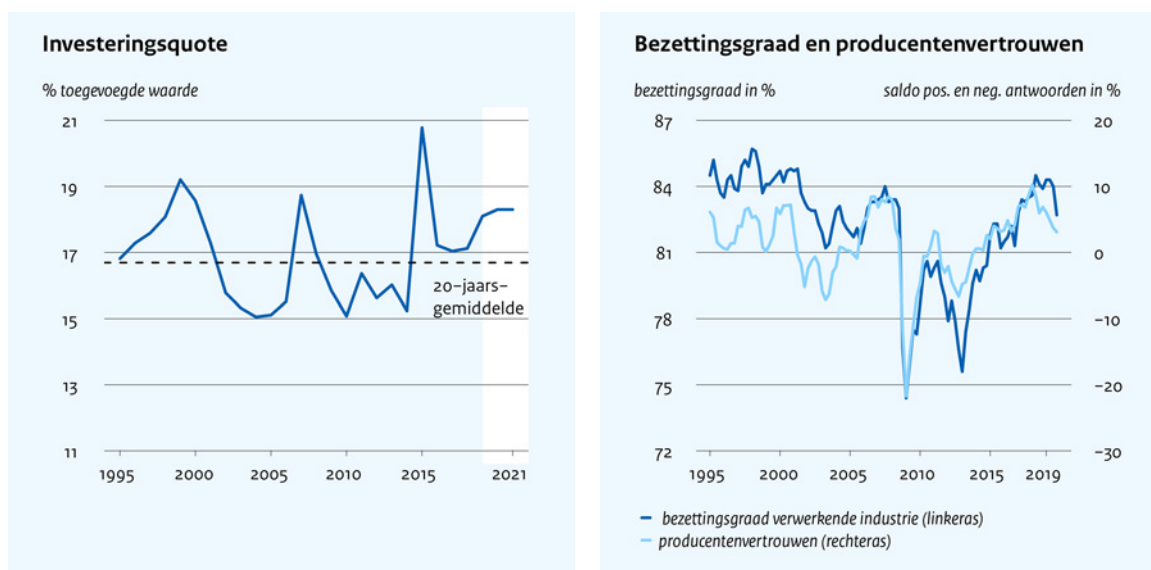
Ook de besparingen van huishoudens nemen behoorlijk toe in de ramingsperiode. Zowel de vrije als de verplichte besparingen dragen hier aan bij (zie 2.2.7 voor pensioenen). Samen leiden deze tot een totale

spaarvoet van 11% van het beschikbaar inkomen in 2021 (tabel 2.3). De consumptie groeit de komende twee jaar minder dan het inkomen waarover huishoudens beschikking hebben. Hierdoor nemen de vrije besparingen toe, van 2,8% in 2019 naar 4,0% in 2021. Deze stijging van de spaarquote past bij het huidige niveau van consumentenvertrouwen, dat een stuk lager ligt dan in bijvoorbeeld 2018. Daarnaast is de schuldenlast van huishoudens nog altijd erg hoog, en is het aannemelijk dat huishoudens een deel van de meevaller gebruiken om hun vermogenspositie te versterken.

2.2.4 Groei bedrijfsinvesteringen valt terug maar investeringsniveau is hoog

De zwakkere omzetgroei en de toegenomen onzekerheid over de omzetgroei in de toekomst werken nadelig uit op de groei van de bedrijfsinvesteringen. Na een incidenteel forse groei vorig jaar van 7,7% normaliseert de groei van de bedrijfsinvesteringen dit en volgend jaar en neemt het toe met respectievelijk 2,1% en 2,2%. De groei van de investeringen is daarmee voor de ramingsperiode in lijn met de ontwikkeling van het bbp. Daarnaast heeft de toenemende onzekerheid een drukkend effect op de investeringsgroei. Het producentenvertrouwen daalt al twee jaar gestaag (zie figuur 2.9 rechts). Daarnaast neemt ook het aantal bedrijven dat aangeeft last te ondervinden van onvoldoende vraag geleidelijk aan toe³⁸. Door de forse groei van de investeringen vorig jaar nam de investeringsquote toe tot ruim 18 (zie figuur 2.9 links). Dit jaar en komend jaar stabiliseert de investeringsquote rond dat niveau. Dat is het hoogste niveau sinds de crisis, uitgezonderd het tijdelijk hoge niveau in 2015.

Figuur 2.9 Investeringsquote loopt verder op (a), bezettingsgraad en producentenvertrouwen lopen terug

(a) De investeringsquote is in 2015 tijdelijk hoog door een omvangrijke buitenlandse aankoop van intellectueel eigendom door een onderneming.

Bron: CBS en CPB ([link](#))

De financiering van bedrijfsinvesteringen is momenteel geen groot knelpunt voor de meeste bedrijven.

³⁹ De nog altijd krimpemde kredietverlening aan het bedrijfsleven is geen groot probleem doordat een groot deel van de bedrijfsinvesteringen kan worden gefinancierd uit ingehouden winsten. Grote bedrijven kunnen naast bancaire krediet ook gebruikmaken van de uitgifte van aandelen en bedrijfsobligaties en het plaatsen van onderhandse leningen, maar het midden- en kleinbedrijf is bij externe financiering vooral aangewezen op

³⁸ Zie CBS Conjunctuurenquête Nederland ([link](#)).

³⁹ De afgelopen twee jaar geeft slechts 5% van de bedrijven in de CBS Conjunctuurenquête Nederland aan dat zij financiële belemmeringen ondervonden om te voldoen aan de vraag; dat is het laagste niveau in jaren ([link](#)).

bankleningen. Hoewel de kredietverlening door banken aan het midden- en kleinbedrijf sinds medio 2017 licht is toegenomen, door vooral een stijging van uitstaand krediet van meer dan 1 mln euro, neemt het uitstaande krediet als percentage van bbp juist af.⁴⁰ En sinds medio 2019 is een lichte daling van de kredietverlening zichtbaar terwijl de acceptatiecriteria voor kleine en middelgrote ondernemingen al geruime tijd is versoepeld.⁴¹ Desondanks ontvangt het Nederlandse midden- en kleinbedrijf minder vaak een banklening dan vergelijkbare bedrijven in andere landen in de eurozone.⁴² Dit verschil wordt zowel gedreven door relatief weinig aanvragen, als door relatief veel afwijzingen.

Tabel 2.4 Investerings bedrijvensector, 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %	
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	95	7,7	2,1	2,2
Investerings in woningen	37	1,5	-2,0	-0,5
	niveau in %			
Kapitaalinkomensquote bedrijven (a)		26,1	24,9	24,1
Investeringsquote (b)		18,1	18,3	18,3
(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote.				
(b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).				

2.2.5 Daling woninginvesteringen door stikstofproblematiek, krapte woningmarkt blijft groot

In de nasleep van de stikstof- en pfas-problematiek dalen woninginvesteringen de komende jaren. De vertragingen – die zich met name bij projecten in de voorbereidingsfase hebben voorgedaan – kunnen deels nog worden ingehaald, maar waarschijnlijk niet volledig. In 2020 dalen woninginvesteringen met 2,0%, en in 2021 met nog eens 0,5%. In de bouwsector was tot voor kort nog sprake van flinke tekorten aan personeel en materialen. De bij vertraagde projecten vrijkomende capaciteit kan daardoor (deels) bij andere projecten worden ingezet. Er is echter sprake van een scherpe afname van het percentage van bedrijven in de bouw dat nog belemmeringen ervaart door tekorten aan productiemiddelen (figuur 2.10, rechts). In het eerste kwartaal van 2020 ervaart nog maar 8% van de bedrijven in de bouwnijverheid belemmeringen door een tekort aan personeel, tegen 24% in dezelfde periode een jaar eerder. In de bouwmaterialenindustrie ervaart 13% van de bedrijven belemmeringen door een tekort aan personeel, tegen 25% in hetzelfde kwartaal een jaar eerder. Dit neemt niet weg dat belemmeringen door tekorten aan productiemiddelen op termijn weer kunnen toenemen, als de bouwproductie – in lijn met kabinetsambities op het gebied van woningbouw – stijgt

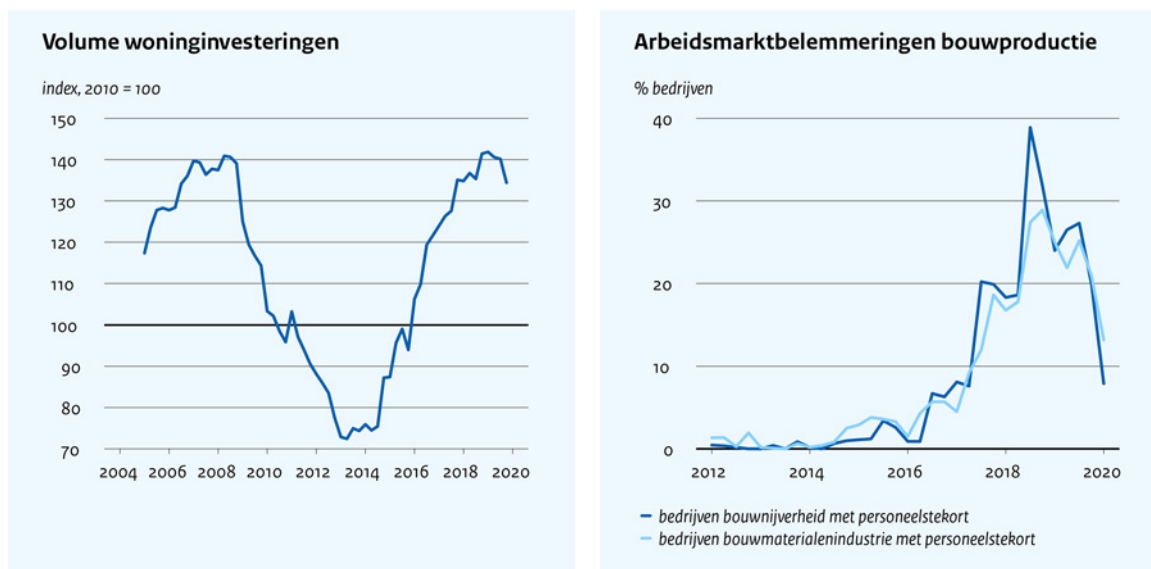
Het aantal gereedgekomen nieuwbouwwoningen liet in 2019 een forse groei zien, maar door de stikstof- en pfas-problematiek worden in 2020 en 2021 minder woningen opgeleverd dan in 2019. In heel 2019 zijn volgens CBS-cijfers ruim 70.000 nieuwbouwwoningen opgeleverd, 6,2% meer dan in 2018. Er zijn door de stikstofproblematiek duidelijk minder vergunningen verleend, hoewel de vergunningverlening in november en december weer goed op gang is gekomen. Doordat in 2019 9,9% minder vergunningen zijn verleend dan in 2018, worden de komende jaren ook iets minder woningen opgeleverd dan zonder deze problematiek het geval zou zijn geweest. Van de bedrijven in de bouwsector verwacht 27% dat de eigen productie zal toenemen. Vorig jaar was dat nog 39%.

⁴⁰ Zie DNB-statistiek over leningen aan het midden- en kleinbedrijf ([link](#)).

⁴¹ Zie DNB-statistiek over acceptatiecriteria en kredietvraag ([link](#)).

⁴² Zie CPB, 2019, Mkb-bankfinanciering in Europees perspectief, CPB Policy Brief, juni 2019 ([link](#)).

Figuur 2.10 Woninginvesteringen dalen, knelpunten arbeidsmarkt bouwsector

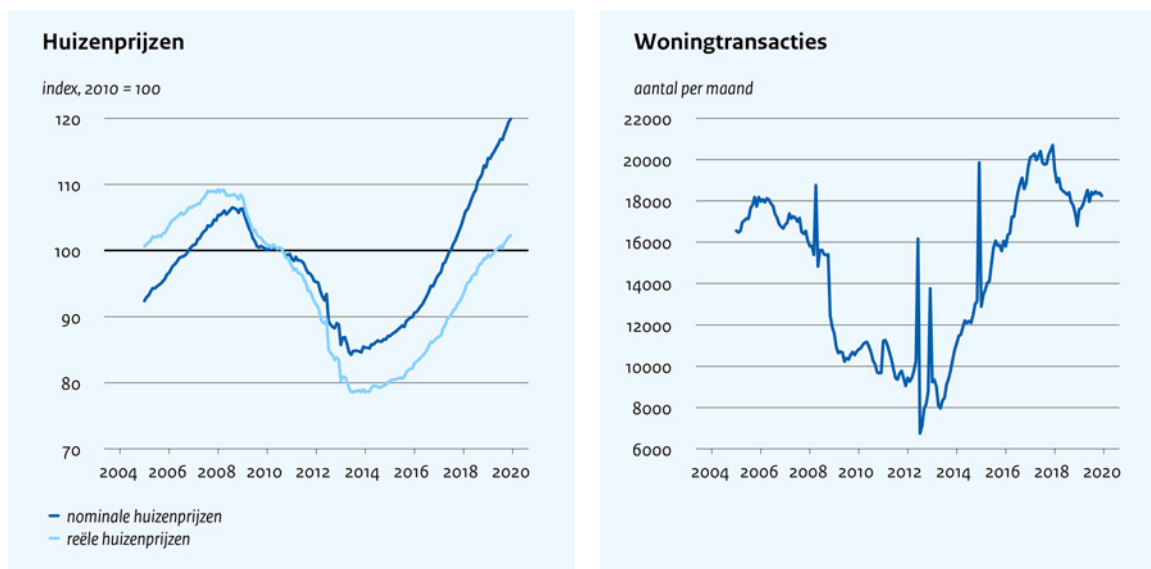
Bron: CBS en CPB [\(link\)](#)

Huizenprijzen blijven de komende jaren stijgen, maar minder hard dan in het topjaar 2018. Huizenprijzen stegen in 2019 met 6,9%, terwijl de prijsstijging in 2018 nog 9,0% was (figuur 2.11, links). Sinds de zomer van 2019 blijft het tempo van prijsstijgingen ongeveer gelijk en er is nog steeds sprake van forse prijsstijgingen. Doordat de huishoudensgroei de komende jaren hoger ligt dan de groei van de woningvoorraad – zowel door een hoge bevolkingsgroei als door de achterblijvende nieuwbouw – neemt de krapte op de woningmarkt verder toe. Het kader in hoofdstuk 4 over het effect van de nieuwe CBS-bevolkingsprognose voor de woningmarkt gaat verder op dit onderwerp in (zie kader 9 ‘Woningschaarste blijft oplopen’). Doordat de krapte op de woningmarkt nog toeneemt blijven huizenprijzen stijgen. Ook de laag blijvende rente draagt hier aan bij.

Het aantal transacties van bestaande koopwoningen daalt dit jaar licht, door een gebrek aan aanbod van woningen die te koop worden gezet. Er waren in 2019 evenveel transacties van bestaande koopwoningen als in 2018 (figuur 2.11, rechts). Er worden nog steeds meer woningen verkocht dan dat er te koop worden gezet, waardoor er steeds minder woningen te koop staan. Het aantal transacties zal ondanks de grote vraag naar woningen nog iets dalen, totdat een evenwicht is bereikt in de markt voor bestaande koopwoningen.

Hoge prijsgroei is niet langer een grootstedelijk fenomeen. Het herstel van huizenprijzen na 2013 werd lange tijd gedreven door sterke prijsstijgingen in de grote steden, terwijl de prijsgroei buiten de steden gematigd was. Het afgelopen jaar was hiervan niet langer sprake. In het vierde kwartaal was de jaar-op-jaar prijsgroei – van alle provincies en de vier grote steden – in de provincie Groningen het sterkst (zie figuur 1.3 rechts). In Amsterdam was de prijsgroei bescheiden, maar in de andere grote steden groeien prijzen nog steeds flink. Het is dus niet zo dat sprake is van een algemene trend waarbij prijzen nu juist buiten de grote steden sneller groeien. Reële huizenprijzen liggen nog altijd 7% lager ten opzichte van de vorige top, maar nominale huizenprijzen liggen inmiddels 12% hoger dan in het najaar van 2008. In alle regio's liggen nominale huizenprijzen nu hoger dan bij de vorige top, zodat aan de problematiek van onderwaterhypotheken gemiddeld genomen een einde is gekomen.

Figuur 2.11 Huizenprijzen stijgen, aantal transacties stijgt licht

Bron: CBS en CPB, [\(link\)](#)

Op de korte termijn zijn prijsrisico's voor de woningmarkt gering. De schaarste blijft groot en loopt door de, in verhouding tot de nieuwbouwproductie, hoge bevolkingsgroei nog verder op. Beperkingen in de nieuwbouw, de lage rente, een stijgende koopkracht, en de gestage economische groei blijven prijzen omhoog stuwten. De kans op prijsdalingen is de komende jaren gering.

2.2.6 Werkgelegenheidsgroei houdt aan bij uitzonderlijk lage werkloosheid

Als gevolg van de aanhoudende werkgelegenheidsgroei daalt de werkloosheid nog steeds. De afnames van het werkloosheidspercentage in december en januari waren opmerkelijk, tot 3,2% in december en 3,0% in januari, twee laagterecords in de beschikbare reeks maandcijfers die begint in 2003. Naar verwachting komt het werkloosheidspercentage in 2020 uit op gemiddeld 3,2%. Door het afvlakken van de werkgelegenheidsgroei loopt de werkloosheid in 2021 wat op naar 3,4%.

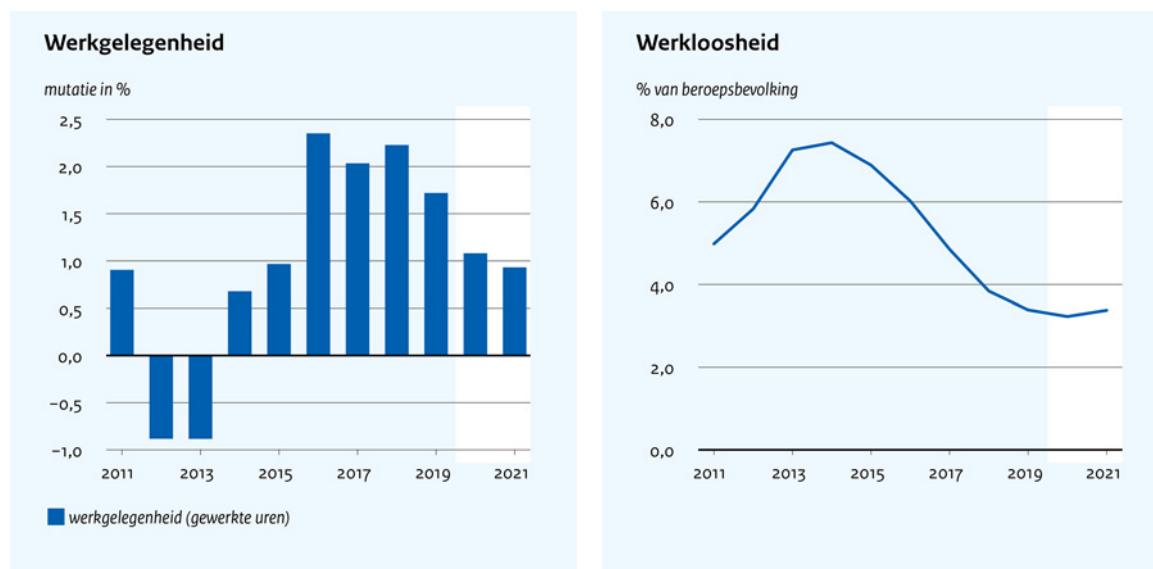
In het licht van de krapte op de arbeidsmarkt is de werkgelegenheidstoename opvallend sterk. De werkgelegenheid is in 2019 stevig toegenomen en de groei houdt de komende jaren aan, zij het iets gematigder. Sinds 2014 is de werkgelegenheid onafgebroken gestegen. Begin 2020 heeft de participatiegraad een recordhoogte van bruto 71,5% bereikt. Als gevolg van teruglopende economische groei loopt de werkgelegenheidsgroei - met enige vertraging - terug van 1,7% in 2019 tot 1,1% in 2020 en 0,9% in 2021.⁴³ Het arbeidsaanbod blijft stijgen, al wordt de jaarlijkse stijging kleiner, van een piek van 137 dzt personen in 2018 naar 85 dzt personen in 2021. Dit is het gevolg van een lichte afvlakking van de bevolkingsgroei en van een negatief effect van de leeftijdsopbouw van de bevolking op het arbeidsaanbod (vergrijzing).

Er zijn nog nauwelijks aanwijzingen van afnemende krapte op de arbeidsmarkt. In het vierde kwartaal van 2019 is de vacaturegraad nog toegenomen ten opzichte van een jaar eerder. Het aantal vacatures bevindt zich al geruime tijd op recordhoogte en is ook in het vierde kwartaal verder gestegen. De VU-ratio heeft in het derde kwartaal voor het eerst sinds 2013 een daling vertoond, maar is in het vierde kwartaal weer gestegen en ligt eveneens op recordhoogte. In 2019 is het aantal vaste contracten verder toegenomen, terwijl het aantal flexibele contracten is gedaald (zie figuur 2.13 rechts), eveneens een teken van aanhoudende krapte. Wel vertonen volgens de conjunctuurenquête van het CBS de personeelstekorten sinds de piek in het vierde

⁴³ Arbeidsvolume, gemeten in gewerkte uren.

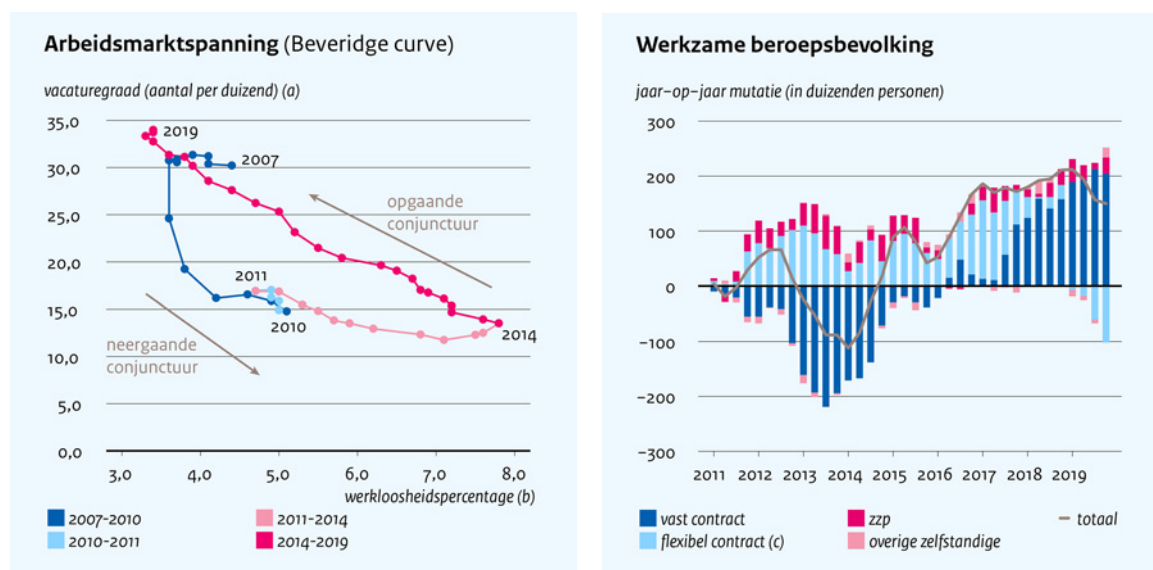
kwartaal van 2018 een licht dalende trend. Gaf destijds 26% van de geënquêteerde bedrijven aan een tekort aan arbeidskrachten te ondervinden, in het eerste kwartaal van 2020 was dat 22%. De vacature-indicator van het CBS loopt sinds het begin van 2018 terug, maar sinds oktober is de daling afgevlakt.

Figuur 2.12 Werkgelegenheidsgroei wordt minder uitbundig, werkloosheidspercentage blijft laag

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur 2.13 Spanning op arbeidsmarktspanning hoger dan eind 2008, flexibele schil wordt minder dik

(a) Aantal openstaande vacatures, seizoensgecorrigeerd, per dzt banen van werknemers, seizoensgecorrigeerd. Kwartaalcijfers.

(b) Seizoensgecorrigeerd. Kwartaalcijfers.

(c) Flexibele contracten omvatten tijdelijke werknemers, oproep- en invalkrachten, uitzendkrachten, en vaste werknemer zonder vaste uren.

Bron: CBS ([link](#))

Tabel 2.5 Kerngegevens arbeidsmarkt, 2018-2021 (a)

	2018	2018	2019	2020	2021
	duizend personen	mutatie in %			
Arbeidsaanbod (b)	9717	137	129	105	85
Beroepsbevolking 15 tot 75 jaar	9125	1,2	1,6	1,1	0,9
Werkzame beroepsbevolking	8775	2,3	2,0	1,3	0,8
	mln gewerkte uren	mutatie in %			
Werkgelegenheid	13408	2,2	1,7	1,1	0,9
w.v. Marktsector (c)	10313	2,4	1,5	0,8	0,5
Gezondheidszorg en welzijnzorg	1673	1,8	3,6	2,4	2,9
Overheid en onderwijs	1422	1,2	1,2	1,5	1,6
		niveau			
Werkloosheid (dzt personen)		350	314	305	320
Werkloosheid (% beroepsbevolking)		3,8	3,4	3,2	3,4
(a) Beroepsbevolking en werkloosheid volgens internationale definitie. De werkgelegenheidscijfers voor 2019 wijken af van de door het CBS gepubliceerde jaarcijfers. De cijfers in de tabel zijn berekend uit de voor seizoensinvloeden gecorrigeerde kwartaalcijfers van het CBS. (b) Arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen volgens de Nationale Rekeningen en de werkloze beroepsbevolking volgens de Enquête Beroepsbevolking. (c) Marktsector: bedrijven exclusief zorg.					

2.2.7 Pensioenpremies stijgen, de meeste pensioenuitkeringen niet

In 2020 stijgen de pensioenpremies licht en worden de pensioenuitkeringen niet of nauwelijks geïndexeerd. Bij de overheid en de zorgsector en het merendeel van de fondsen in de marktsector is de pensioenpremie constant gehouden. Enkele fondsen in de marktsector hebben hun pensioenpremies verhoogd in verband met de relatief lage premiedekkingsgraad. Mede als gevolg van de vrijstellingsregeling voor fondsen met een dekkingsgraad eind 2019 van minimaal 90% zijn de aanpassingen in de pensioenpremies en -uitkeringen in 2020 beperkt. Door de lichte stijging van de rente en de gunstige ontwikkeling van de beurskoersen was uiteindelijk voor de meeste fondsen ook zonder de vrijstellingsregeling geen korting vereist geweest voor 2020. De kortingsgrens op basis van het Vereist Eigen Vermogen (VEV) ligt rond een dekkingsgraad van 95% en de meeste pensioenfondsen hadden op 31 december 2019 een dekkingsgraad boven deze grenswaarde. Tegelijkertijd kunnen de meeste pensioenuitkeringen niet of slechts gedeeltelijk worden geïndexeerd.

In 2021 worden pensioenkorting verwacht in een deel van de marktsector. Op basis van de stand van de dekkingsgraden eind 2020 wordt bepaald of fondsen in 2021 moeten korten. Bij een minimaal vereist niveau voor deze dekkingsgraden van 100% - conform het Pensioenakkoord - zal bij de overheid en de zorg op basis van de huidige raming⁴⁴ net geen korting nodig zijn in 2021. De gemiddelde verwachte korting in de marktsector is 0,2% in 2021. Dit is voornamelijk het gevolg van het feit dat een kwart van de marktsector een onvoorwaardelijke korting van ongeveer 0,8% zal moeten doorvoeren. Verondersteld is dat fondsen deze onvoorwaardelijke korting ineens doorvoeren in 2021. Bij enkele kleine fondsen kan een grotere korting nodig zijn. Wederom kunnen de meeste pensioenuitkeringen niet of slechts gedeeltelijk worden geïndexeerd.

⁴⁴ Deze raming is gebaseerd op de stand van de rente en de dekkingsgraden van de pensioenfondsen van eind december 2019. Begin maart 2020 is als gevolg van de ontwikkelingen rond het coronavirus de positie van de pensioenfondsen aanzienlijk verslechterd. De mate waarin dit zich vertaalt in een andere stand van de dekkingsgraden eind 2020 zal in volgende ramingen worden geactualiseerd.

De pensioenpremies stijgen in 2021 beperkt. De reguliere pensioenpremies voor ouderdoms- en nabestaandenpensioen stijgen in 2021 vaak met meerdere procentpunten. Dit komt doordat langjarige premieafspraken verlopen en nieuwe premieafspraken moeten worden gebaseerd op de lagere rendementsverwachtingen die vorig jaar zijn vastgesteld. Tegelijkertijd lopen in 2021 bij veel fondsen de VPL-premies af. De omzetting van VPL-premie naar reguliere pensioenpremie zorgt ervoor dat op macroniveau de premiestijging naar verwachting beperkt blijft. In de marktsector resteert een kleine stijging, in de zorgsector blijft de premie per saldo vlak. Een uitzondering vormt de overheid, waarbij de VPL-premies nog doorlopen tot en met 2022. Hierdoor zijn bij de overheid per saldo wel hogere pensioenpremies in 2021 te verwachten, gegeven de huidige pensioenregeling.

2.2.8 De loongroei stijgt door aanhoudend krappe arbeidsmarkt

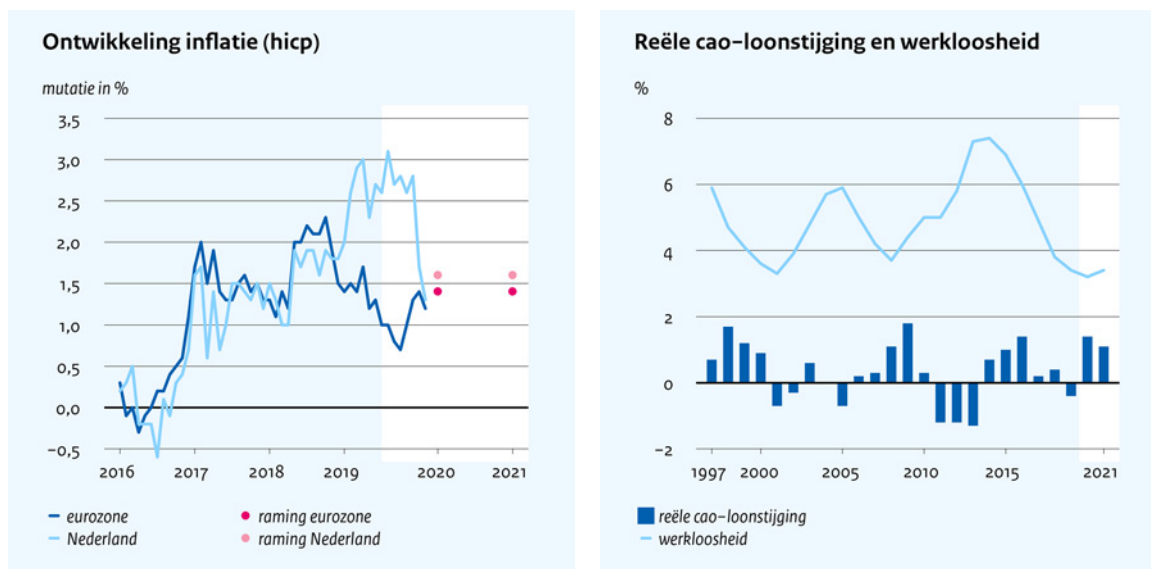
De arbeidsmarkt blijft krap waardoor de reële loongroei oploopt. Aangejaagd door een krappe arbeidsmarkt stijgt de nominale loonvoet bedrijven met 3,2% in 2020 en 3,4% in 2021. In combinatie met een gematigde inflatie is de reële loongroei hiermee hoger dan de arbeidsproductiviteitsgroei, waardoor de arbeidsinkomensquote (aiq) oploopt van 73,9% in 2019 tot 75,9% in 2021. Zowel de cao-loongroei als de incidentele loongroei zijn hoger dan in 2019. De instroom van werknemers met een laag loon drukte de afgelopen jaren de gemiddelde loongroei. Doordat de instroom afneemt, en tegelijkertijd bonussen en gunstige baanwisselingen toenemen, zal de incidentele loongroei naar verwachting oplopen.

De loongroei van nieuw afgesloten cao-akkoorden bereikt in 2020 een hoogtepunt. Naar verwachting stijgt de cao-loongroei bedrijven met 2,9% in 2020 en 2,8% in 2021. Op dit moment is ongeveer de helft van de cao-akkoorden voor 2020 afgesproken. Recente cao-akkoorden hebben een hogere loongroei dan vorig jaar. Door de stabilisatie van de werkloosheid zal de loongroei in nieuwe cao-akkoorden in de loop van het jaar niet verder toenemen.

Komend jaar neemt een hogere pensioenpremie een groot deel van de loonruimte in de sector overheid in beslag. De pensioenpremie in de sector overheid stijgt sterk in 2021. Uitgaande van de referentiesystematiek remt dit de cao-loongroei in de sector overheid. De cao-lonen in de sector overheid stijgen daarom naar verwachting met 2,8% in 2020 en met 1,9% in 2021. In 2021 groeien de cao-lonen in de sector overheid 0,8%-punt minder hard dan die in de markt. De cao-onderhandelingen hierover moeten nog grotendeels plaatsvinden.

De inflatie is in de ramingsperiode lager dan in 2019. De onderliggende inflatie trekt aan, dit wordt mede gedragen door hogere invoerprijzen en huren. De inflatie zakt naar een lager niveau door het wegvallen van de indirecte belastingverhoging, hierdoor convergeert de Nederlandse inflatie met de eurozone inflatie. De onderliggende inflatie, gecorrigeerd voor de belastingverhoging, was in 2019 1,3%. In de ramingsperiode is deze hoger door een stijging van de huurprijzen en hogere invoerprijzen. Energieprijzen nemen daarentegen licht af, gedreven door een lagere olieprijs en in 2020 ook door een daling van de energiebelasting. De inflatie, gemeten als hicp, komt daardoor in 2020 en 2021 uit op 1,6%.

Figuur 2.14 Nederlandse en eurozone inflatie convergeren, reële loongroei trekt aan in krappe arbeidsmarkt

Bron: CBS en Eurostat ([link](#))

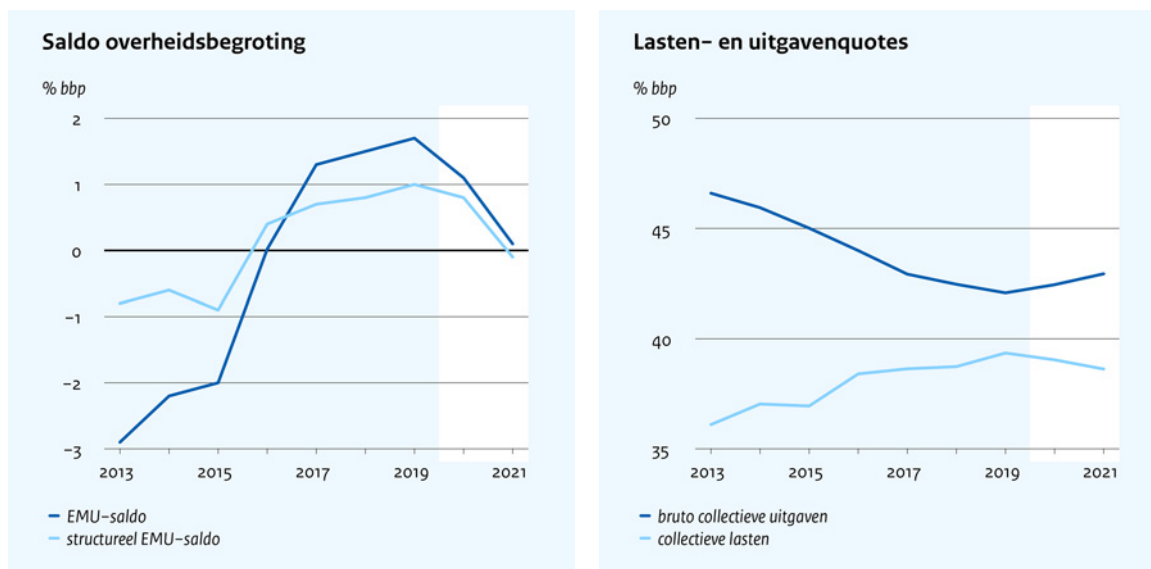
3 Begroting en koopkracht

3.1 Overheidssaldo en overheidsschuld

Het begrotingsoverschot daalt door expansief begrotingsbeleid. Voor dit en volgend jaar daalt het begrotingssaldo van 1,7% bbp in 2019 naar 1,1% bbp in 2020 en 0,1% bbp in 2021 (figuur 3.1). Dat komt door expansief begrotingsbeleid, afgemeten aan de hand van de mutatie in het structureel begrotingssaldo. Mede door het Pensioen- en Klimaatakkoord nemen de collectieve uitgaven in % bbp per saldo toe in 2020 en 2021 (tabel 3.1). Dat worden het vijfde en zesde opeenvolgende jaar zonder begrotingstekort. Een dergelijke lange periode zonder begrotingstekorten is sinds begin jaren vijftig niet voorgekomen. Ook liggen de begrotingssaldi in 2020 en 2021 ruim boven het gemiddelde in de eurozone van -0,9% bbp in 2020 en -1,0% bbp in 2021.⁴⁵ De collectievelastendruk daalt van 39,4% in 2019 naar 38,6% in 2021, voornamelijk door beleidsmaatregelen. Gezinnen profiteren van lastenverlichting in beide jaren van respectievelijk 4,4 mld euro en 1,6 mld euro. Bedrijven ervaren per saldo een lastenverzwaring van 0,4 mld euro in 2020, en een lastenverlichting van 0,8 mld euro in 2021.

⁴⁵ Zie Europese Commissie, 2019, European Economic Forecast, Autumn 2019, Institutional Paper 115. ([link](#))

Figuur 3.1 Begrotingsoverschot daalt door expansief begrotingsbeleid, collectieve lastendruk daalt door beleid (a)

(a) Het saldo op de overheidsbegroting is behalve van de collectieve uitgaven en lasten afhankelijk van de niet-belastingmiddelen. Bron: CPB en CBS ([link](#))

Tabel 3.1 Kerngegevens collectieve financiën, 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
% bbp				
Bruto collectieve uitgaven	42,5	42,1	42,4	42,9
Collectieve lasten	38,7	39,4	39,0	38,6
Niet-belastingmiddelen	5,2	4,4	4,5	4,4
EMU-saldo	1,5	1,7	1,1	0,1
w.v. EMU-saldo lokale overheid	-0,1	-0,1	0,0	-0,1
EMU-saldo structureel (EC-methode)	0,8	1,0	0,8	-0,1
EMU-schuld	52,4	48,8	46,3	45,2
eurocent /m ³				
Beursprijs van TTF-gas	21,5	16	11	14,3

Niet alle voorgenomen overheidsuitgaven worden gerealiseerd. Vorig jaar kende het kader Rijksbegroting een historisch hoge onderuitputting (4,6 mld euro). In de periode 2012-2018 was de onderuitputting op kader Rijksbegroting gemiddeld 1,4 mld euro.⁴⁶ Onder meer door een krappe arbeidsmarkt, en in mindere mate door de stikstof- en pfas-problematiek, worden dit en volgend jaar niet alle voorgenomen overheidsuitgaven gerealiseerd. In 2020 en 2021 treedt er in totaal naar verwachting respectievelijk 3,4 mld en 1,7 mld aan onderbesteding op.⁴⁷ De overheidsbestedingen groeien in volume met 2,6% in 2020 en 2,9% in 2021.

⁴⁶ Een historische analyse van de onderuitputting kan worden gevonden in het tekstkader 'Overheidsuitgaven minder dan gepland' in CPB, 2019, Centraal Economisch Plan 2019. ([link](#))

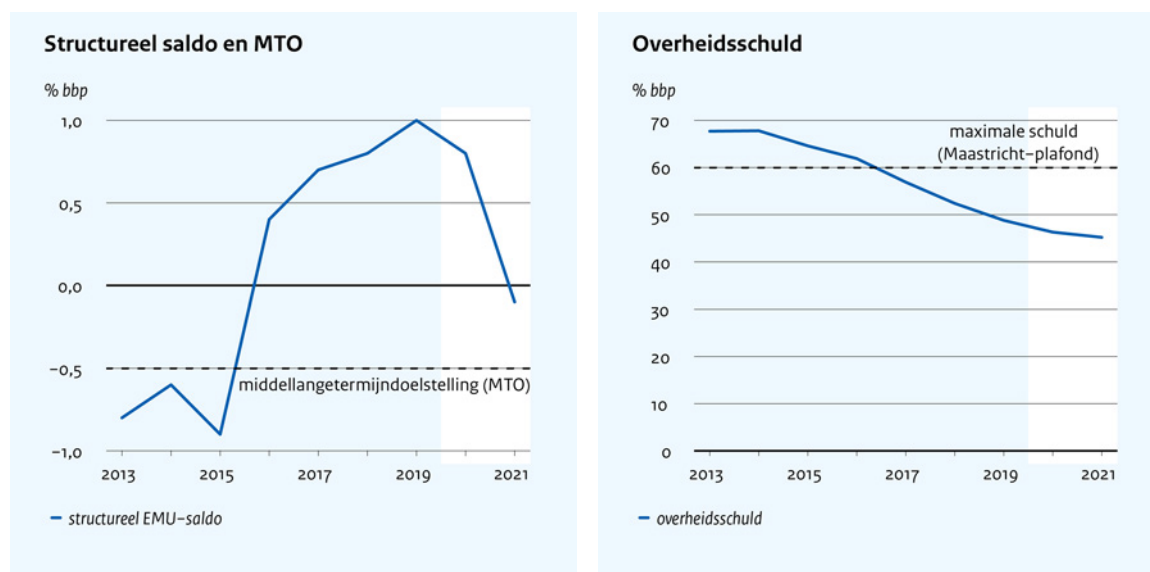
⁴⁷ De onderuitputting heeft betrekking op het kader Rijksbegroting en is ten opzichte van de geplande uitgaven in de startnota plus alle daarna geplande intensiveringen (en ombuigingen). Voor de kaders Sociale Zekerheid en Zorg maakt het CPB uitgavenramingen, waarin onderuitputting wordt meegenomen.

De overheidsschuld benadert het niveau van de schuld van voor de kredietcrisis in Nederland. In het derde kwartaal van 2008 noteerde Nederland een overheidsschuld van 44,1% bbp. Met de val van Lehmann in september 2008 en een volledig escalerende kredietcrisis liep de overheidsschuld vlot op. In 2014 tikte de Nederlandse overheidsschuld 68,9% bbp aan. Onder meer als gevolg van restrictieve maatregelen die tijdens de crisisperiode genomen zijn, en vervolgens door een goed draaiende economie, is de staatsschuld snel gedaald. Dit jaar daalt de overheidsschuld naar 46,3% bbp en volgend jaar naar 45,2% bbp, waarmee de schuld zich bijna op het niveau bevindt van voor de financiële crisis.⁴⁸

3.2 De raming en de begrotingsregels

Het structurele begrotingssaldo ligt dit en volgend jaar boven de middellangetermijndoelstelling (MTO) van -0,5% bbp. De MTO is door het kabinet voor de jaren 2020-2022 vastgesteld op -0,5% bbp.⁴⁹ Het structurele begrotingssaldo is het feitelijke saldo gecorrigeerd voor tijdelijke en conjuncturele effecten en staat centraal in de Europees overeengekomen begrotingsregels.⁵⁰ Het structurele saldo ligt met 0,8% bbp in 2020 en -0,1% bbp in 2021 boven de MTO van -0,5% bbp (tabel 3.2). Als het structurele begrotingssaldo de MTO overtreft in de ramingsjaren, dan is er geen beoordeling van de gecorrigeerde overheidsuitgaven nodig.⁵¹ Desalniettemin ligt de groei van de gecorrigeerde overheidsuitgaven in de ramingsjaren onder de normgroei (tabel 3.2). Voor de Europees overeengekomen begrotingsregels is ook de overheidsschuld van belang. In de ramingsjaren ligt de schuld onder het plafond van 60% bbp (tabel 3.2 en figuur 3.2).

Figuur 3.2 Structureel EMU-saldo en overheidsschuld ruim binnen de Europese begrotingsregels

Bron: CPB en CBS ([link](#))

⁴⁸ In de raming wordt ervan uitgegaan dat de overheid de resterende aandelen van ABN AMRO vanaf 2022 in vier jaar tijd verkoopt. De overheid bezit momenteel 56% van de aandelen ABN AMRO.

⁴⁹ Zie Europese Commissie, 2019, Assessment of the 2019 Stability Programme for the Netherlands, 5 juni 2019 ([link](#)). Zie met name pagina 7: "The government has reset its MTO at a structural balance of -0.5% of GDP".

⁵⁰ Wat de Europese begrotingsregels betreft neemt het CPB de budgettaire raming voor zijn rekening. De afdeling Advisering van de Raad van State is belast met de meer normatieve beoordeling van de naleving van de Europese begrotingsafspraken.

⁵¹ Zie Europese Commissie, 2019, Vade mecum on the Stability and Growth Pact, European Economy, 2019 edition, Institutional Paper 101 ([link](#)). Zie met name pagina 33: "If the Member State's structural balance has exceeded the MTO in year t and its budgetary plans, as laid out in the SCP, do not jeopardise the MTO over the programme period, the deviation of expenditure developments for year t shall not be considered significant (also for the assessment of the two-year deviations comprising year t). However, if the overachievement of the MTO is explained by significant revenue windfalls, the deviation in the expenditure benchmark may be considered significant (also for the assessment of the two-year deviations comprising year t)."

Het kabinet wijkt af van het in het Regeerakkoord afgesproken trendmatige begrotingsbeleid door dit en volgend jaar de kaders te verruimen. Europese begrotingsregels, die recent zijn geëvalueerd (zie kader 8 ‘SGP: evaluatie, ook (r)evolutie?’), zijn leidend voor het Nederlandse begrotingsbeleid.⁵² Dit begrotingsbeleid wordt geconcretiseerd door de begrotingsregels van het kabinet, waarbij de beheersing van uitgaven en beleidsmatige inkomsten binnen vastgestelde kaders centraal staat. Aan de uitgavenkant heeft het kabinet afspraken gemaakt over de jaarlijkse maximale uitgavenplafonds. In 2020 en 2021 verhoogt het kabinet de uitgavenkaders, wat een afwijking is van de bij de start van het kabinet afgesproken begrotingsregels.⁵³ Aan de inkomstenkant wordt gemonitord of de beleidsmatige lasten het bij het Regeerakkoord afgesproken pad volgen. Wanneer maatregelen worden genomen die de lasten extra verhogen, bepaalt het inkomstenkader dat er compenserende maatregelen nodig zijn die de lasten juist verlagen, en andersom. Om het Pensioenakkoord, het Klimaatakkoord en de op Prinsjesdag 2019 aangekondigde lastenbesluitvorming te accommoderen past het kabinet in 2020 en 2021 verschillende inkomstenkadercorrecties toe. Ook hier betreft het een afwijking van hetgeen bij de start van het kabinet is afgesproken.⁵⁴

⁵² Zie Startnota, ministerie van Financiën, 3 november 2017 ([link](#)).

⁵³ Zie Hoofdstuk 3.1 van CPB, 2019, Macro Economische Verkenning 2020. ([link](#))

⁵⁴ Zie Hoofdstuk 3.1 van CPB, 2019, Macro Economische Verkenning 2020. ([link](#))

SGP: evaluatie, ook (r)evolutie?

De Europese Commissie zet in op een publiek debat over de toekomst van het Stabiliteits- en Groeipact (SGP). Dit blijkt uit de vijfjaarlijkse evaluatie van de regelingen 'six-pack' en 'two-pack' van het SGP, die begin februari is gepubliceerd (a). Het SGP, twee jaar voor de invoering van de euro gesloten, schrijft voor dat de eurolanden geen begrotingstekort van meer dan 3% bbp en geen staatsschuld van meer dan 60% bbp mogen hebben. In de praktijk zijn deze regels beperkt nageleefd. Tegelijkertijd oefent de EC continu druk uit om de begrotingen van de eurolanden op orde te krijgen. De EC doet zelf geen voorstel voor nieuwe regels maar kondigt een publiek debat aan over hoe de Europese begrotingsregels eruit zouden moeten zien.

Hoewel de SGP in de kern simpel is, hebben de toepassing en ontwikkeling van het SGP geleid tot een complex bouwwerk van regels, procedures en uitzonderingen. De kern van het SGP beslaat enkele grenswaarden (60% bbp, 3% bbp), een anker (voldoende afstand tot de 3% bbp) en een ontsnappingsclausule bij een crisis. Daarnaast is er een hoofdrol gereserveerd voor het structureel saldo en andere niet-observeerbare indicatoren, zoals de potentiële bbp groei. Deze indicatoren worden met statistische technieken geschat, en fors en vaak herzien, ook voor gerealiseerde jaren (e). Na de financiële crisis scherpte de EC de begrotingsregels aan in achtereenvolgens een six-pack, two-pack en fiscal compact, gebundeld in het Vade Mecum (a), een bouwwerk van regels, procedures en uitzonderingen.

Begrotingsbeleid bijsturen kost tijd, wat pleit voor simpele vuistregels die het schip op koers houden. Economische omslagpunten laten zich slecht voorspellen, en evenzo valt het potentieel van een economie of de natuurlijke werkloosheid niet te observeren. De begrotingsinspanning voor lidstaten wordt nu wel aan de hand van deze indicatoren bepaald. Bovendien kost het daadwerkelijk bijsturen van begrotingsbeleid tijd en speelt er dus een risico van procyclisch beleid als er geacteerd wordt op deze inschattingen van de stand van de economie. Hieruit volgt geen aanbeveling voor ragfijne regelatuur, maar eerder voor simpele regels met focus op de middellange termijn, zoals het meerjarig uitgavenkader uit de Nederlandse begrotingsregels. Een focus op de middellange termijn vermindert de noodzaak om steeds ad-hoc bij te sturen en verbetert in theorie ook de kwaliteit van de budgettaire besluitvorming.

Eenvoud karakteriseert nu al menig hervormingsvoorstel voor het SGP. Opvallend is dat veel economen ervoor pleiten de bestaande begrotingsregels te vervangen door een eenvoudige regel om de groei van de overheidsuitgaven te beheersen, gecombineerd met een langetermijn-doelstelling voor een houdbare schuld (b, c, d). Ook zal een volgend kabinet een standpunt hierover moeten innemen. De EC lijkt te hinten op vereenvoudiging van de regels (a). Tegelijkertijd is het de vraag of de EU in staat is de deelbelangen van (coalities van) lidstaten te doorbreken en tot radicale vereenvoudiging te komen, of niet verder komt dan een betere bewegwijzering in het bestaande doolhof van honderden pagina's wetteksten die de Europese begrotingsregels beslaan.

- (a) Europese Commissie, 2020, Economic governance review, Com(2020) 55 final. [\(link\)](#)
- (b) European Fiscal Board, 2019, Assessment of EU fiscal rules with a focus on the six and two-pack legislation. [\(link\)](#)
- (c) CEPR, 2019, Risk Sharing Plus Market Discipline: A New Paradigm for Euro Area Reform? A Debate. [\(link\)](#)
- (d) Christofzik, D., L. Feld, W. Reuter, M. Yeter, 2018, Uniting European fiscal rules: How to strengthen the fiscal framework, Arbeitspapier, No. 04/2018, German Council of Economic Experts, [\(link\)](#)
- (e) Hers, J. en W. Suyker, 2014, Structural budget balance: Love at first sight turned sour, CPB Policy Brief 2014/07. [\(link\)](#)

Volgens de huidige inzichten blijven de uitgaven zowel in 2020 als in 2021 onder de begrotingsplafonds. De overschrijding is 3,9 mld euro in 2020 en 0,2 mld euro in 2021, en zit vooral bij de kaders Rijksbegroting en Zorg.⁵⁵ De overschrijding bij het uitgavenplafond Rijksbegroting in 2020 wordt veroorzaakt door de veronderstelde onderuitputting. In 2021 kent het uitgavenplafond Rijksbegroting een overschrijding, welke voornamelijk wordt veroorzaakt door hogere Nederlandse afdrachten aan de EU (zie paragraaf 3.3). Bij het plafond Sociale Zekerheid verklaren hogere uitgaven aan arbeidsongeschiktheid grotendeels de overschrijding (zie paragraaf 3.3). Bij uitgavenplafond Zorg is er een overschrijding van 2,7 mld in 2020 en 2,3 mld in 2021. De overschrijding wordt grotendeels verklaard door een neerwaartse bijstelling van de zorguitgaven van 2,4 mld euro in 2020 vanwege onderuitputting in eerdere jaren. De neerwaartse bijstelling werkt structureel door.

Tabel 3.2 Gegevens voor Europese begrotingsregels 2018-2021

	2018	2019	2020	2021
EMU-saldo (% bbp)	1,5	1,7	1,1	0,1
EMU-saldo conjunctureel (EC-methode, % bbp)	0,7	0,5	0,3	0,2
EMU-saldo eenmalige en andere tijdelijke maatregelen (% bbp)	0,0	0,2	0,0	0,0
EMU-saldo structureel (EC-methode, % bbp)	0,8	1,0	0,8	-0,1
Middellangetermijndoelstelling structureel EMU-saldo (MTO) (% bbp)	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5
Gecorrigeerde collectieve uitgaven (volume, %)	4,2	2,0	3,2	3,1
Normgroei (maximale groei gecorrigeerde collectieve uitgaven)	3,8	3,4	4,3	4,7
EMU-schuld	52,4	48,8	46,3	45,2
EMU-schuld plafond (a)	60,0	60,0	60,0	60,0
(a) De overheidsschuld dient minder dan 60% bbp te zijn, of dient in ieder geval met een twintigste van het verschil met de 60%-norm per jaar af te nemen.				

Tabel 3.3 Overschrijding uitgavenplafonds in 2020 en 2021

	2020	2021
	mld euro	
Overschrijding	-3,9	-0,2
w.v. Rijksbegroting	-1,5	1,6
Sociale zekerheid	0,3	0,5
Zorg	-2,7	-2,3

Het inkomstenkader wordt per saldo overschreden. Bij het aantreden van het nieuwe kabinet is in de Startnota voor de jaren 2018-2021 het inkomstenkader vastgesteld en sindsdien is het aangepast.⁵⁶ Het principe

⁵⁵ De overschrijding van het uitgavenplafond is berekend als het verschil tussen de door het CPB geraamde uitgaven voor de uitgavenplafonds en de bij de Startnota door de regering vastgestelde uitgavenplafonds. De hoogte van de uitgavenplafonds wordt gecorrigeerd voor loon- en prijsontwikkelingen en voor niet-beleidsmatige mutaties in de WW en de bijstand, zoals vastgelegd in de begrotingsregels bij de start van dit kabinet (Startnota, ministerie van Financiën, 3 november 2018, [link](#)). Daarnaast heeft het kabinet een aantal additionele plafondaanpassingen doorgevoerd, zie Hoofdstuk 3.1 van CPB, 2019, Macro Economische Verkenning 2020. ([link](#))

⁵⁶ Zie Startnota, 3 november 2018 ([link](#)) en Miljoenennota 2020. Meest recentelijk is het kader ten opzichte van de afspraken bij de Startnota aangepast voor de lastenverlichting voor huishoudens uit de augustusbesluitvorming 2019, zie MEV 2020.

van het inkomstenkader is dat budgettaire gevolgen van aanvullende beleidsmaatregelen (tarief- dan wel grondslagwijziging) gecompenseerd moeten worden door andere inkomstenmaatregelen, opdat het kader cumulatief over de jaren 2018 tot en met 2021 sluit. Eind 2021 is er, zonder verdere besluitvorming, bij de huidige raming per saldo sprake van een overschrijding van 0,8 mld euro (tabel 3.4). Voor 2021 raamt het CPB lagere zorguitgaven dan in de Miljoenennota 2020 door het kabinet werd verwacht, waardoor de lastendekkende premies ook lager zijn. De overige beleidsmutaties leiden bij ongewijzigd beleid tot een overschrijding van 0,2 mld euro.

Tabel 3.4 Overschrijding inkomstenkader⁵⁷

	2018	2019	2020	2021	Cumulatief 2018-2021
	mld euro				
Overschrijding inkomstenkader	0,0	0,0	0,2	-1,0	-0,8
w.v. beleidsmutaties (m.u.v. zorg)	0,0	0,0	0,3	-0,1	0,2
w.v. zorg	0,0	0,0	0,0	-0,9	-1,0

3.3 Collectieve uitgaven

De bruto collectieve-uitgavenquote neemt na 2019, waar ze het laagste niveau sinds 2000 bereikte, in 2020 en 2021 weer toe. Door de lage werkloosheid nemen de uitgaven aan sociale zekerheid af, terwijl vooral de uitgavengroei aan defensie, infrastructuur en veiligheid voornamelijk door forse onderuitputting eveneens achterblijft bij de groei van het bbp in de periode 2018-2019. In 2020 en 2021 neemt de onderuitputting in de raming naar verwachting af en mede daardoor neemt de bruto collectieve-uitgavenquote weer toe tot 42,9% bbp. De rentelasten nemen in de periode 2016-2021 af van 1,2% naar 0,5%. Dit is meer dan een halvering. Uitgaven aan zorg en internationale samenwerking (waaronder de Nederlandse afdrachten aan de Europese Unie vallen) stuwten juist de quote in de ramingsperiode. De afdrachten in de raming vallen hoger uit doordat in de raming is verondersteld dat in de nieuwe Europese meerjarenbegroting per 2021 de afdrachtskortingen voor Nederland zullen vervallen. Bovendien is rekening gehouden met een verhoging van de Nederlandse afdrachten aan de EU naar aanleiding van de Brexit. De werkgelegenheid bij de sector overheid neemt met gemiddeld 1,2% toe in 2020-2021.

De collectieve zorguitgaven als percentage van het bbp nemen toe met respectievelijk 0,1%-punt en 0,2%-punt in 2020 en 2021.⁵⁸ In nominale termen nemen de collectieve zorguitgaven toe met 4,4% in 2020 en 6,1% in 2021. In reële termen betekent dit een stijging van de collectieve zorguitgaven van 2,6% in 2020 en van 4,2% in 2021. De stijging van de zorguitgaven in 2021 wordt deels veroorzaakt door beleid. Tegenover intensiveringen in de langdurige zorg⁵⁹ staan ombuigingen bij de curatieve en begrotingsgefinancierde zorg. De beleidsmaatregelen worden in meer detail beschreven in de bijlage beleidsuitgangspunten. Het verplicht eigen risico bedraagt 385 euro per persoon in 2021, dit is gelijk aan het eigen risico in 2020.

Tabel 3.5 Collectieve uitgaven, 2016-2021

⁵⁷ Het kader dient cumulatief over de kabinetsperiode te sluiten (laatste kolom). De over- of overschrijdingen per jaar geven het verloop over de tijd weer.

⁵⁸ Vanaf 2020 bevatten de collectieve zorguitgaven ook de voormalige provinciale jeugdzorg, hierdoor groeit deze post van 2019 op 2020 met circa 2 mld euro. Om een reeksbreuk te voorkomen zijn de cijfers hiervoor gecorrigeerd. Dat wil zeggen dat de cijfers in de tekst vanaf 2020 exclusief de voormalige provinciale jeugdzorg zijn. De cijfers in tabel 3.5 zijn niet gecorrigeerd. Zonder te corrigeren voor de voormalige provinciale jeugdzorg nemen de collectieve zorguitgaven als percentage van het bbp toe met 0,3%-punt in 2020 en 0,2%-punt in 2021.

⁵⁹ Zie het kader 'De invoering van het kwaliteitskader verpleeghuiszorg' in de Macro Economische Verkenning 2018. ([link](#))

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
% bbp						
Openbaar bestuur	8,9	8,8	8,9	8,8	9,1	9,1
Veiligheid	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5
Defensie	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,1
Infrastructuur	1,4	1,3	1,2	1,2	1,2	1,3
Onderwijs	5,2	5,1	5,0	5,0	5,0	4,9
Zorg	9,3	9,2	9,1	9,1	9,5	9,7
w.v. AWBZ/Wlz	2,5	2,5	2,5	2,6	2,7	2,9
Zvw	5,6	5,5	5,4	5,4	5,4	5,5
overig (o.a. Wmo)	1,2	1,2	1,1	1,1	1,3	1,3
Sociale zekerheid	12,2	11,9	11,5	11,5	11,3	11,4
w.v. AOW/ANW	5,3	5,1	5,0	4,9	5,0	5,1
WW en bijstand	1,9	1,8	1,5	1,4	1,3	1,3
arbeidsongeschiktheid	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,1	3,1	3,1	3,3	3,1	3,1
Overdrachten aan bedrijven	1,5	1,4	1,5	1,5	1,5	1,5
Internationale samenwerking	1,6	1,6	1,8	1,7	1,7	1,9
Rente	1,2	1,0	0,9	0,7	0,6	0,5
Bruto collectieve uitgaven	44,0	42,9	42,5	42,1	42,4	42,9
mutatie in %						
Reële bruto collectieve uitgaven	-0,1	0,4	1,5	0,8	2,3	2,8
Werkgelegenheid sector overheid (a)	0,1	-0,2	0,8	0,9	1,1	1,2
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (a)	0,8	1,7	1,8	3,6	2,4	2,9
(a) Gemeten in uren.						

De socialezekerheidsuitgaven als percentage van het bbp nemen af van 11,5% in 2019 naar 11,4% in 2021 (zie tabel 3.5). Deze ontwikkeling is een samenloop van enerzijds een stijging van de uitgaven voor de AOW, en anderzijds een daling van de uitgaven aan WW.

Het AOW-volume stijgt de komende twee jaar met ongeveer 140 duizend uitkeringen, vooral als gevolg van de vergrijzing. Die toename is in 2020 en 2021 groter dan in voorgaande jaren, omdat in het Pensioenakkoord is afgesproken de AOW-leeftijd in 2020 en 2021 niet te verhogen. De stijgende arbeidsparticipatie van ouderen leidt tot een toename van de arbeidsongeschiktheid, omdat ouderen een hogere kans hebben om arbeidsongeschikt te worden. Het aantal werkloosheidsuitkeringen neemt in 2020 verder af en stabiliseert in 2021. Het aantal bijstandsuitkeringen neemt in 2020 slechts beperkt af. De bijstand daalt als gevolg van de lage werkloosheid, maar die daling wordt gedempt door instroom vanuit de voormalige Wajong- en WSW-doelgroepen.

Tabel 3.6 Uitkeringsvolumes en percentage uitkeringsgerechtigden, 2019-2021

	2019	2020	2021
	duizenden uitkeringsjaren		
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	3125	3195	3270
ANW	25	20	20
Ziekteverzuim	370	375	375
Arbeidsongeschiktheid totaal	685	695	690
w.v. WAO/WIA/WAZ	485	485	485
Wajong	205	205	205
Werkloosheidsuitkering	200	180	180
Participatiewet/IOAW/IOAZ	385	380	380
Totaal	4795	4840	4915
	duizenden arbeidsjaren		
Actieven (b)	7245	7325	7400
	%		
I/a-ratio (c)	66	66	66
w.v. AOW	43	44	44
overig	23	22	22
(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren.			
(b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim.			
(c) Percentage uitkeringsgerechtigden. Ratio van inactieven ten opzichte van actieven.			

3.4 Collectieve lasten

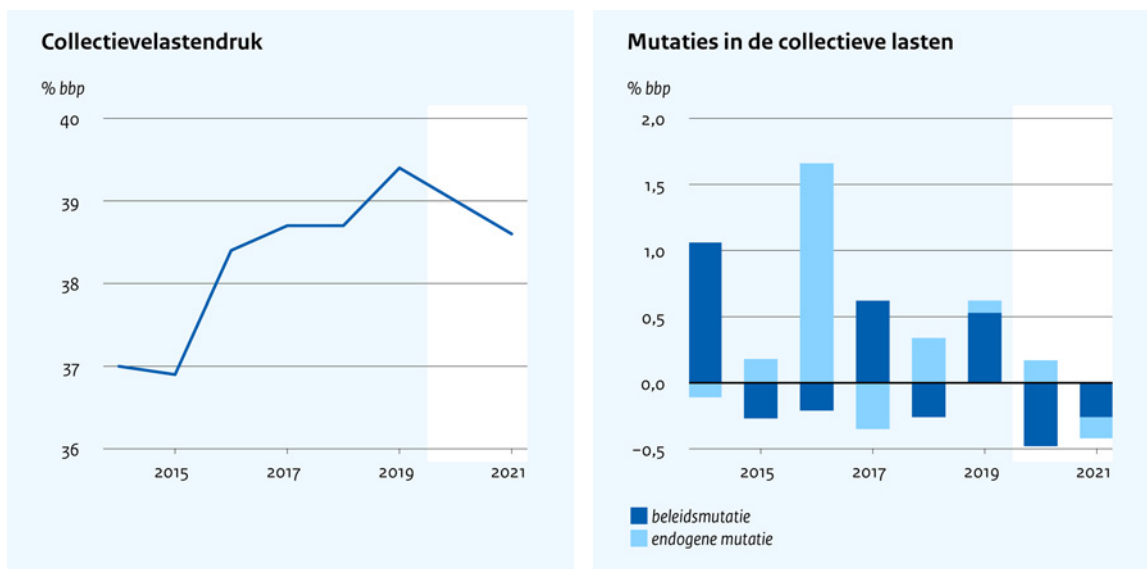
De collectievelastendruk daalt van 39,4% in 2019 naar 38,6% in 2021 (figuur 3.4). De daling heeft vooral een beleidsmatige oorzaak vanuit de loon- en inkomensheffing en de vennootschapsbelasting. Conjuncturele factoren beperken de daling van de collectievelastendruk in 2020, maar in 2021 draagt de conjunctuur juist bij aan de verlaging van de collectievelastendruk. De ontwikkeling van de heffingsgrondslag van de loon- en inkomensheffing ligt in 2020 hoger dan de economische groei, die van de vennootschapsbelasting blijft in 2021 achter (tabel 3.7).

Beleid leidt tot lastenverlichtingen (-0,5% en -0,3% bbp in 2020 en 2021). Het gaat daarbij bijvoorbeeld om de verhoging van de algemene heffings- en arbeidskorting en de invoering van het tweeschijvenstelsel, samen met de verlaging van de tarieven in de vennootschapsbelasting. De verlaging van de energiebelasting en de voortzetting van vrijstellingen in autogerelateerde belastingen uit het Klimaatakkoord versterken de daling van de lastendruk in beide jaren. De groei van de heffingsgrondslagen is in 2020 per saldo groter dan de economische groei (0,2% bbp), maar blijft in 2021 achter (-0,2% bbp).

Tabel 3.7 Belasting- en premieontvangsten, 2019-2021

	2019	2020	2021	2020	2021	2020	2021
				Beleids		Endogeen	
	niveau in % bbp			mutaties in % bbp per jaar			
Loon- en inkomensheffing	13,1	12,9	12,7	-0,5	-0,3	0,3	0,0
Premies werknemersverzekeringen	3,4	3,4	3,5	0,1	0,1	0,0	0,0
Zvw-premies	5,3	5,2	5,3	-0,1	0,1	0,0	0,0
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,1	3,1	2,7	0,0	-0,2	0,0	-0,2
Belastingen op productie en invoer	12,4	12,5	12,5	0,0	0,1	0,0	0,0
Overige belastingen	2,1	2,0	1,9	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1
Totaal	39,4	39,0	38,6	-0,5	-0,3	0,2	-0,2

Figuur 3.3 Collectievelastendruk daalt, vooral door beleid

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Gezinnen krijgen een lastenverlichting van 4,4 mld in 2020 en 1,6 mld euro in 2021. De lastenverlichting is voornamelijk het resultaat van de invoering van het tweeschijvenstelsel en de verhoging van de algemene heffingskorting en arbeidskorting in de loon- en inkomensheffing en van de lastenverlichting in de energiebelasting via een verhoogde belastingteruggave. De vrijstelling van elektrische auto's in de bpm uit het Klimaatakkoord vergroot de lastenverlichting in 2021. Tegenover deze lastenverlichtingen staat in 2020 een verhoging van de tabaksaccijns en een verlaging van de zelfstandigenaftrek. De Zvw-premies dalen in 2020 maar stijgen in 2021. Inclusief de bij- en toeslagenontwikkeling (tabel 3.9 en paragraaf 3.5) ervaren gezinnen een lastenverlichting, met een positief effect op de koopkracht.

Tabel 3.8 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2019 en 2020

	2020	2021
	mld euro	
Gezinnen	-4,4	-1,6
Btw	0,0	0,0
Tabaksaccijns	0,2	0,1
Energiebelasting en opslag duurzame energie	-0,8	-0,1
BPM	0,0	-0,3
Loon- en inkomensheffing	-3,8	-2,1
Zvw	-0,2	0,8
Lokale heffingen	0,1	0,0
Overig gezinnen	0,0	0,0
Bedrijven	0,4	-0,8
Btw	0,0	0,0
Energiebelasting en opslag duurzame energie	0,8	0,2
Vennootschapsbelasting	0,0	-1,4
Dividendbelasting	-0,6	-0,4
Overdrachtsbelasting	0,0	0,3
Verhuurderheffing	-0,1	0,0
Aof-premie	1,0	0,8
AWf-premie	1,3	-0,4
Sectorpremie	-1,5	0,0
Zvw	-0,5	0,1
Overig bedrijven	0,1	0,1
Overheid	0,1	0,1
AWf-premie	0,0	0,0
Aof-premie	0,2	0,1
Sectorpremie	0,0	0,0
Zvw	-0,1	0,0
Overig overheid	0,0	0,0
Buitenland	0,0	0,1
Vliegbelasting	0,0	0,1
Overig buitenland	0,0	0,0
Totaal gezinnen, bedrijven, overheid en buitenland	-4,0	-2,1

Bedrijven ondervinden in 2020 een lastenverzwaring (0,4 mld euro) maar zien in 2021 een lastenverlichting (-0,8 mld euro). De lastenverzwaring in 2020 is vooral het gevolg van de verhoogde energiebelasting en Opslag Duurzame Energie (ODE) voor bedrijven uit het Klimaatakkoord en door de per saldo hogere werknemerspremies. De Aof-premie stijgt in beide jaren, terwijl in 2020 ook een verschuiving plaatsvindt van de opgeheven sectorfondspremies naar de AWf-premie. De lastenverzwaring wordt gedempt door de lagere IAB-premie en het wegvallen van incidentele effecten van de tariefsverhoging in box 2 van de

inkomensheffing en de rekening-courantmaatregel⁶⁰ in de dividendbelasting. In 2021 resulteert een lastenverlichting door de verlaging van de vpb-tarieven. De lasten voor de overheid stijgen per saldo met 0,1 mld euro in beide jaren door een toename van de Aof-premie, gedempt door de lagere IAB-premie. De invoering van de vliegbelasting in 2021 treft naast burgers en bedrijven ook het buitenland, zij krijgen een lastenverzwaring van 0,1 mld euro.

Tabel 3.9 Totale bij- en toeslagenontwikkeling 2020 en 2021 in mld euro

	2020	2021
	mld euro	
Totaal	1,0	0,4
Huurtoeslag	0,1	0,0
Kinderbijslag	0,0	0,0
Kinderopvangtoeslag	0,0	0,0
Kindgebonden budget	0,5	0,0
Zorgtoeslag	0,4	0,4

Ontwikkeling als gevolg van de heffingsgrondslagen

De endogene belasting- en premieontvangsten stijgen in 2020 en nemen af in 2021 (tabel 3.7). De endogene mutatie van de belasting- en premieontvangsten toont de ontwikkeling van de heffingsgrondslagen (exclusief beleid) ten opzichte van de macro-economische groei. De endogene ontwikkeling in de loon- en inkomensheffing is groter dan de macro-economische groei, onder andere door het stijgende besteedbaar inkomen en de relatieve verschuiving daarvan naar hogere schijven.⁶¹ De endogene ontwikkeling van de vennootschapsbelasting is in 2021 door achterblijvende overig inkomen kleiner dan evenredig aan de macro-economische groei.

3.5 Koopkracht

In 2020 neemt de statische koopkracht van Nederlandse huishoudens toe met in doorsnee 2,1%, en in 2021 met 1,3%. De koopkrachtstijging in 2020 is de op twee na sterkste stijging van de koopkracht sinds 1997. Deze is toe te schrijven aan de reële cao-loonstijging (1,2% voor werknemers van bedrijven) en aan beleid. In 2021 neemt de koopkracht toe met in doorsnee 1,3%. In dat jaar is de reële cao-loonstijging voor werknemers van bedrijven gemiddeld 1,1%. In 2021 is het merendeel van het voorgestelde beleid uit het Regeerakkoord volledig ingevoerd. De laatste aanpassingen aan de arbeidskorting uit het Regeerakkoord hebben gunstige koopkrachteffecten voor werkenden.

In zowel 2020 als 2021 is de koopkrachtstijging het sterkst voor midden- en hogere inkomens en voor werkenden. De koopkracht van de 20% laagste inkomens en van gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden stijgt minder. De verschillen zijn toe te schrijven aan de effecten van de verschillende beleidsmaatregelen, waaronder de verhogingen van de arbeidskorting en de uitwerking van het tweeschijvenstelsel.

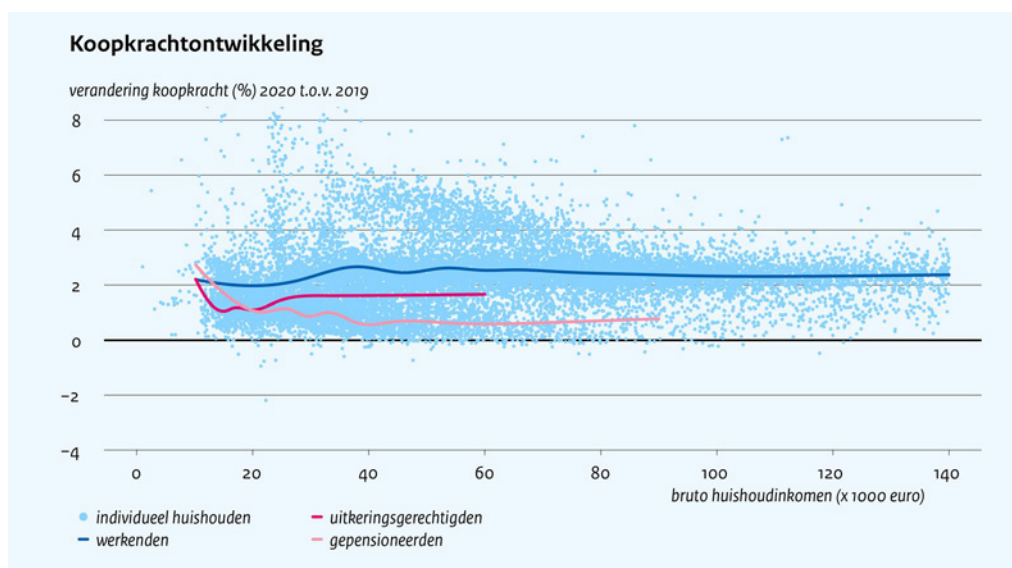
⁶⁰ Het betreft een belasting op grote leningen die directeur-grotaandeelhouders zichzelf kunnen verstrekken. De verwachting is dat men in anticipatie hierop de lening in 2019 heeft omgezet naar dividendstromen. De opbrengst sloeg naar verwachting in 2019 incidenteel neer in de dividendbelasting (voorheffing box 2 van de inkomstenbelasting).

⁶¹ De inflatiecorrectie in 2020 en 2021 is lager dan de geraamde gemiddelde loonstijging.

In 2020 een koopkrachtstijging van 2,1%

De koopkrachtstijging in 2020 is het sterkst voor midden- en hogere inkomens, en werkenden gaan er meer op vooruit dan gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden. De puntenwolk in figuur 3.4 en de boxplot in figuur 3.5 laten zien dat er sprake is van spreiding rond de mediaan: de helft van de huishoudens heeft een koopkrachtstijging tussen de 1,2% en 2,6%. De mediane koopkrachtstijging in de drie hoogste inkomensgroepen ligt ruim boven de 2%, terwijl die van huishoudens met de 20% laagste inkomens 1,4% bedraagt. De hogere inkomensgroepen bestaan vooral uit werkenden, die er in doorsnee 2,4% op vooruit gaan. Uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden gaan er in doorsnee respectievelijk 1,2% en 1,0% op vooruit. De koopkracht van gepensioneerden wordt gedrukt doordat de aanvullende pensioenen niet of nauwelijks geïndexeerd worden. Daarnaast is er beleid met effect op de koopkrachtontwikkeling. De belangrijkste koopkrachtverhogende maatregelen zijn de aanpassingen aan de arbeidskorting en de verhoging van de algemene heffingskorting. De invoering van het tweeschijvenstelsel heeft wisselende effecten voor verschillende groepen en is vooral gunstig voor de 20% hoogste inkomens. Een volledig overzicht van de beleidsmaatregelen met koopkrachteffecten in 2020 staat beschreven in *de Macro-Economische Verkenning 2020*.

Figuur 3.4 Koopkrachtontwikkeling in 2020⁶²

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Ruim een procent mediane koopkrachtstijging in 2021

In 2021 gaan Nederlandse huishoudens er in doorsnee 1,3% op vooruit. De boxplot in figuur 3.5 laat zien dat er sprake is van spreiding rond de mediaan: de helft van de huishoudens heeft een koopkrachtstijging tussen de 0,7% en 1,8%.

Midden- en hogere inkomens gaan er het meest op vooruit. De mediane koopkrachtstijging in de hoogste drie inkomensgroepen ligt boven de 1%, terwijl de mediane koopkrachtstijging van huishoudens met de 20% laagste inkomens 0,9% bedraagt. De hogere inkomensgroepen, die voor het merendeel bestaan uit werkenden, hebben met name voordeel van de aanpassingen aan de arbeidskorting. De lagere inkomensgroepen hebben relatief veel voordeel van de beleidsmatige verhoging van de algemene heffingskorting. De lagere en de hogere inkomensgroepen hebben ongeveer evenveel voordeel van de verlaging van het lageschijftarief. De stijging van de nominale zorgpremies in de Zvw met 77 euro heeft verder

⁶² De figuur toont de koopkrachtontwikkeling voor alle huishoudens. De drie lijnen geven de medianen per inkomensbron weer.

een ongunstig effect op huishoudens die geen recht hebben op zorgtoeslag, dit zijn de midden- en hogere inkomens.

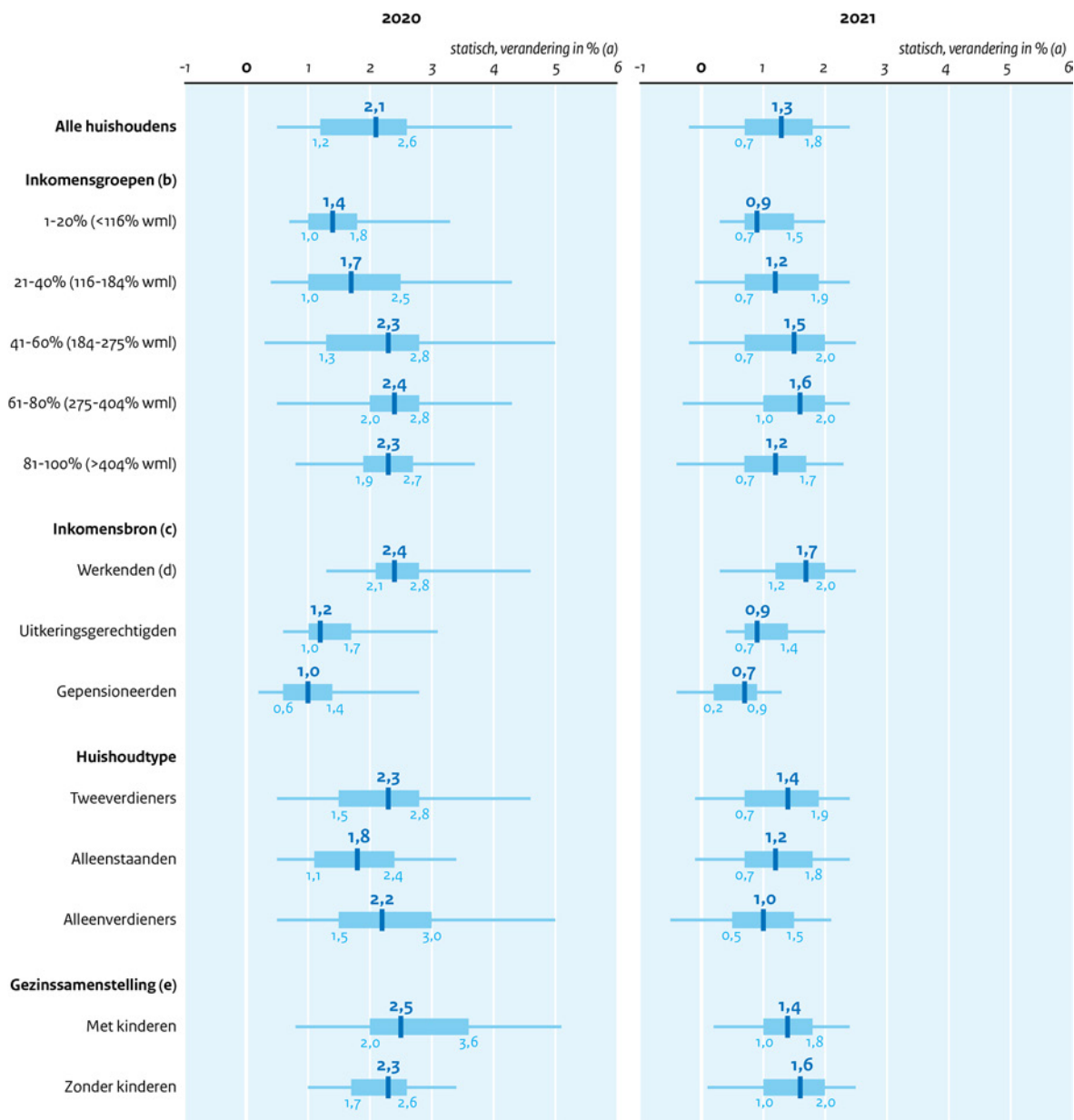
Werkenden gaan er in 2021 meer op vooruit dan gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden. Werkenden gaan er in doorsnee 1,7% op vooruit, terwijl gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden er in doorsnee respectievelijk 0,7% en 0,9% op vooruitgaan. De gemiddelde cao-loonstijging voor werknemers bij bedrijven bedraagt in 2021 2,8%. Rekening houdend met de inflatie (gemeten aan de hand van de cpi), is sprake van een reële loonstijging van 1,1%. Vanwege de indirecte koppeling van de uitkeringen en de AOW aan de cao-lonen hebben ook uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden voordeel van deze loonstijging.

Een belangrijk deel van de verschillen tussen deze groepen wordt verklaard door het voorgenomen beleid. Voor werkenden zijn de aanpassingen aan de arbeidskorting gunstig. Een maatregel die juist ongunstig is voor deze groep is de verlaging van de zelfstandigenaftrek, die de koopkracht van zelfstandigen drukt. Uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden hebben relatief veel voordeel van de verhoging van de algemene heffingskorting, maar werkenden ervaren hierdoor ook een koopkrachtstijging. De koopkracht van gepensioneerden wordt gedrukt door de beperkte indexering van en kortingen op de aanvullende pensioenen. Bijstandsgerechtigden hebben nadeel van de jaarlijkse beleidsmatige verlaging van de bijstand via aanpassingen in de berekening van het referentieminimumloon.

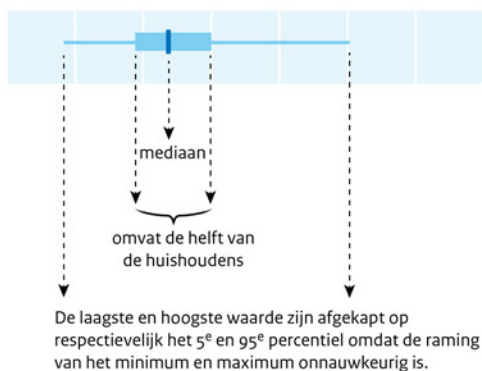
Enkele langzaam ingroeiende maatregelen met betrekking tot de woningmarkt hebben per jaar beperkte koopkrachteffecten. Huiseigenaren die geen of een kleine eigenwoningschuld hebben, ondervinden nadeel van de jaarlijkse beperking van de aftrek geen of geringe eigenwoningschuld (de 'Wet Hillen'). Ook hebben huiseigenaren met een hypotheek nog beperkt nadeel van de beperking van de hypotheekrenteaftrek (die samen met andere aftrekposten over een periode van 28 jaar wordt afgebouwd). Dit is ongunstig voor de huiseigenaren met een belastbaar inkomen boven het aangrijpingspunt van het toptarief.

Een aantal maatregelen heeft invloed op de koopkracht van huishoudens via de inflatie. Het gaat in 2021 om een beperkte verlaging van de energiebelasting, die de inflatie drukt. Onze raming houdt geen rekening met verschillen in energieconsumptie. In werkelijkheid zijn die verschillen er wel, en zal de koopkracht van verschillende huishoudens zich dus anders ontwikkelen.

Figuur 3.5 Koopkrachtontwikkeling in 2020 en 2021

Hoe af te lezen?

Een mediaan is de middelste waarde van een verdeling van cijfers, geordend van laag naar hoog. Een mediane koopkrachtontwikkeling van 1,3% voor alle huishoudens betekent dat de helft van de huishoudens een koopkrachtontwikkeling van 1,3% of lager heeft, en de andere helft 1,3% of hoger. Voor de helft van de huishoudens valt de koopkrachtontwikkeling binnen het blauwe balkje, met een kwart boven en een kwart onder de mediaan. De andere helft van de huishoudens heeft een koopkrachtontwikkeling die hier buiten valt. De staarten van de boxplot laten de laagste en hoogste koopkrachtontwikkeling zien.

- (a) Exclusief incidentele inkomensveranderingen.
- (b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2020 ongeveer 21.600 euro. De inkomensgroepen zijn verdeeld in vijf groepen van gelijke grootte in oplopende volgorde van inkomen, ieder 20% van alle huishoudens.
- (c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winst-inkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroeg-pensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
- (d) Bij werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele verandering van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
- (e) De indeling naar gezinsamenstelling is op basis van de aanwezigheid van kinderen tot achttien jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

4 Actualisatie van de middellangetermijnverkenning en de houdbaarheidsanalyse

De nieuwe bevolkingsprognose van het CBS heeft geleid tot opwaartse herziening van het arbeidsaanbod in 2022-2025 en daarmee van de bbp-groei. De groei van de bevolking van 15 tot en met 74 jaar bedraagt 0,3% per jaar, dat is 0,4%-punt meer dan in de middellangetermijnverkenning die in november is gepubliceerd.⁶³ Deze bijstelling is voornamelijk het gevolg van een hogere immigratie (zie ook kader 2 ‘Meer arbeidsaanbod’). De groei van het structurele arbeidsaanbod bedraagt 0,9% per jaar, 0,4%-punt meer dan in de november-publicatie. Dit leidt tot een opwaartse bijstelling van de bbp-groei met 0,4%-punt per jaar tot 1,5% per jaar.

Meevallende belastingopbrengsten en een hoger bbp leiden tot een opwaartse bijstelling van het begrotings- en het houdbaarheidssaldo. Meevallers in onder andere de loon- en inkomensheffing in 2019 zorgen voor een hoger begrotingssaldo in 2019 en latere jaren. Verder leidt het opwaarts bijgestelde bbp tot een verbetering van het begrotingssaldo door het achterblijven van de uitgavengroei, met uitzondering van de overheidsuitgaven voor zorg en onderwijs. Dit leidt tot een opwaartse bijstelling van het begrotingssaldo in 2025 van -0,3% bbp naar +0,1% bbp. In tegenstelling tot de novemberpublicatie blijft het begrotingssaldo nu dus tot en met 2025 positief. De opwaartse bijstelling van het begrotingssaldo in 2025 en de voortgaande sterkere groei van de bevolking na 2025 leiden tot een bijstelling van het houdbaarheidstekort van 1,6% naar 0,8% bbp. De mediane koopkrachtstijging van alle huishoudens is opwaarts herzien van 0,0% per jaar in 2022-2025 naar 0,2%.

De verschillen met de middellangetermijnverkenning van november 2019 meer in detail:

- Het CBS heeft zijn bevolkingsprognose geactualiseerd. Dat leidt tot een opwaartse herziening van de bevolkingsomvang in 2025 met 300 duizend personen (plus 1,7%), voornamelijk door meer immigratie.⁶⁴ De bevolking (totaal alle leeftijden) groeit in 2022-2025 met 0,7% per jaar, dat is 0,3%-punt per jaar meer dan in de voorgaande verkenning. De beroeps- en niet-beroepsbevolking in de leeftijden 15-74 groeit in die periode 0,3% per jaar. In de voorgaande prognose was dat een daling van 0,1% per jaar.
- Vanwege de herziening van de bevolkingsprognose is de prognose van het arbeidsaanbod opwaarts herzien. Het structureel arbeidsaanbod groeit in 2022-2025 met 0,9% per jaar, een opwaartse herziening van 0,4%-punt per jaar. Zie verder het kader 2 ‘Meer arbeidsaanbod’.
- De opwaartse bijstelling van het structurele arbeidsaanbod leidt tot opwaartse bijstellingen van de potentiële groei en van de structurele werkgelegenheid in de marktsector. De potentiële groei is 0,3%-punt per jaar bijgesteld, van 1,3% per jaar in 2022-2025 naar 1,6%. De structurele werkgelegenheid in de marktsector is 0,4%-punt per jaar bijgesteld, van 0,3% per jaar in 2022-2025 naar 0,7% per jaar.
- De opwaartse bijstelling van de potentiële groei en de vrijwel ongewijzigde output gap in 2021 leiden tot een opwaartse bijstelling van de bbp-groei met 0,4%-punt per jaar, van 1,1% per jaar in 2022-2025 naar 1,5% per jaar.

⁶³ CPB, 2019, Verkenning middellange termijn 2022-2025. ([link](#))

⁶⁴ CBS, 2019, Prognose: 19 miljoen inwoners in 2039. ([link](#))

Tabel 4.1 Kerngegevens voor Nederland, 2001-2025

	2001- 2004	2005- 2008	2009- 2013	2014- 2017	2018- 2021	2022- 2025
mutaties per jaar in %						
Internationale economie						
Relevant wereldhandelsvolume goederen en diensten	3,8	6,0	1,7	4,7	2,5	3,0
Concurrentenprijs (a)	-3,5	0,8	1,3	1,2	1,0	0,8
Olieprijs (dollars per vat, niveau in eindjaar)	36,1	96,3	107,8	54,3	58,4	57,4
Eurokoers (dollar per euro, niveau in eindjaar)	1,24	1,47	1,33	1,13	1,11	1,18
Lange rente Nederland (niveau in eindjaar in %)	4,1	4,2	2,0	0,5	0,1	0,5
Volume bbp en bestedingen						
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	1,2	2,9	-0,4	2,1	1,8	1,5
Consumptie huishoudens	1,0	0,9	-0,8	1,4	1,9	1,4
Consumptie overheid	2,8	4,0	0,8	0,7	1,9	1,7
Investerings (inclusief voorraden)	-1,0	5,5	-3,7	5,5	2,2	1,6
Uitvoer van goederen en diensten	3,0	5,0	2,2	5,0	3,0	2,8
Invoer van goederen en diensten	2,8	5,0	1,7	5,3	3,3	3,1
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijs bruto binnenlands product	2,8	2,2	0,8	0,7	2,2	1,5
Uitvoerprijs goederen en diensten, exclusief energie	-0,4	1,3	0,8	0,2	1,0	0,8
Prijs goedereninvoer	-1,9	3,3	1,4	-2,2	0,5	0,4
Inflatie, geharmoniseerde consumentenprijsindex (hicp)	3,1	1,7	2,0	0,5	1,9	1,5
Loonvoet bedrijven (per uur)	3,3	2,8	1,9	0,6	2,9	2,4
Cao-loon bedrijven (c)	3,0	2,0	1,6	1,3	2,5	2,0
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens		0,5	-0,7	1,3	1,1	0,2
Arbeidsmarkt						
Beroepsbevolking	0,6	1,3	0,5	0,3	1,2	0,7
Werkzame beroepsbevolking	0,0	1,9	-0,2	0,9	1,6	0,5
Werkloze beroepsbevolking (in duizend personen, niveau in eindjaar)	466	318	647	438	320	415
Werkloze beroepsbevolking (niveau in eindjaar in % beroepsbevolking)	5,7	3,7	7,3	4,9	3,4	4,3
Werkgelegenheid (in uren)	0,0	1,5	-0,6	1,5	1,5	0,6
Overig						
Arbeidsinkomensquote (niveau in eindjaar in %)	74,0	70,5	74,1	73,3	75,9	75,7
Arbeidsproductiviteit bedrijven (per uur)	1,4	1,5	0,4	0,6	0,5	1,0
Individuele spaarquote (niveau in eindjaar in % beschikbaar inkomen) (b)	-2,2	-2,0	1,7	3,0	4,0	3,3
Saldo lopende rekening (niveau in eindjaar in % bbp)	6,6	4,3	10,1	10,8	9,1	8,9
niveau in eindjaar in % bbp						
Collectieve sector						
EMU-saldo	-1,8	0,2	-2,9	1,3	0,1	0,1
EMU-schuld (ultimo jaar)	50,3	54,7	67,7	56,9	45,2	40,8
Collectieve lasten	34,8	35,9	36,1	38,6	38,6	38,6
Bruto collectieve uitgaven	43,4	43,2	46,6	42,9	42,9	42,5
(a) Goederen en diensten, exclusief grond- en brandstoffen. (b) Niveau; beschikbaar gezinsinkomen is inclusief collectieve besparingen. (c) Voorheen contractloon bedrijven.						

- De kapitaalmarktrentes zijn opwaarts herzien, voor 2025 met 0,4%-punt. Dit hangt samen met de gewijzigde afsluitdatum voor marktinformatie waarop deze technische veronderstelling is gebaseerd (het was begin oktober en is nu midden januari).
- Door het herstel van de dekkingsgraden van de pensioenfondsen in het najaar van 2019 zijn in de MLT-periode niet langer kortingen vereist als gevolg van het langdurig in onderdekking verkeren. Alleen in 2022, bij de overgang naar het nieuwe contract, wordt nog een kleine, voorwaardelijke korting verwacht van gemiddeld ongeveer 0,2% voor alle sectoren. Dit is het gevolg van het feit dat de gemiddelde dekkingsgraad door de invoering van de nieuwe UFR in 2021 net onder de dan geldende kortingsgrens van 101% zal zakken.
- De loonstijging voor de marktsector is in 2022 met 0,5%-punt opwaarts herzien. Dit komt deels door een hogere pensioenpremie. Voor de jaren 2022-2025 betekent dit een opwaartse bijstelling van gemiddeld 0,1%-punt per jaar.
- Reglementair geldt bij PFZW een premieopslag van maximaal 2,5%-punt als er kortingen moeten worden doorgevoerd. Nu de geraamde kortingen voor de zorg vrijwel zijn verdwenen, is deze premieopslag niet langer vereist. Hierdoor valt de pensioenpremie in de zorg gedurende de MLT-periode 2,5%-punt lager uit.
- De collectievelastendruk is opwaarts aangepast. Dit is vooral het gevolg van meevallende belastingopbrengsten in 2019 en de toegenomen groei in heffingsgrondslagen.
- De groei van de zorguitgaven neemt beperkt toe. Tussen de november-MLT en het CEP2020 zijn de bruto Zvw-uitgaven in 2021 met 0,4 mld euro naar beneden bijgesteld naar 51 mld euro. Tegenover een neerwaartse aanpassing vanwege onderuitputting in eerdere jaren staat een beperkte opwaartse aanpassing vanwege onder andere de nieuwe bevolkingsprognose van het CBS.
- Het EMU-saldo is opwaarts aangepast. In 2025 is het begrotingssaldo met 0,4%-punt opwaarts bijgesteld. Hiervan is 0,2%-punt het gevolg van meevallende belastingopbrengsten, onder andere in de loon-en inkomensheffing in 2019. De overige 0,2%-punt saldoverbetering is het gevolg van het achterblijven van de uitgavengroei (gegeven ongewijzigd beleid) bij het opwaarts bijgestelde bbp. De overheidsschuld in 2025 is neerwaarts bijgesteld met 3,1%-punt naar 40,8% bbp.
- De mediane koopkracht in de periode 2022-2025 is met 0,2%-punt naar boven bijgesteld ten opzichte van de vorige raming. Deze bedraagt nu 0,2% per jaar. Deze bijstelling wordt verklaard door een positieve bijstelling in de reële contractloonstijging voor bedrijven met bijna 0,1%-punt. Verder is de hypotheekrente naar beneden bijgesteld, wat een positief effect heeft op de mediane koopkracht van ruim 0,1%-punt.
- De geraamde Gini-ontwikkeling tussen 2021 en 2060 is met 0,3%-punt naar beneden bijgesteld. Deze bedraagt nu 0,6%. De verklaring voor deze bijstelling is de actualisatie van de databron van het microsimulatiemodel MIMOSI.⁶⁵

De verschillen met de vergrijzingsstudie van december 2019⁶⁶ meer in detail:

- Het houdbaarheidstekort halveert ten opzichte van december 2019 en komt uit op 0,8% bbp. Dit is ten eerste het gevolg van de verbeterde overheidsfinanciën in de komende kabinetsperiode. Het EMU-saldo in 2025 verbetert met 0,4% bbp, het primair saldo (exclusief rentebetalingen) met 0,5% bbp. Ten tweede verbeteren de overheidsfinanciën ook na de kabinetsperiode, vooral door de gewijzigde bevolkingsprognose. Tussen 2025 en 2060 is er een grotere oploep van de bevolking en het arbeidsaanbod als gevolg van de nieuwe CBS-prognose. De toename van het arbeidsaanbod is groter dan die van de bevolking, omdat de bevolking in de nieuwe prognose jonger is en daarom relatief meer werkt. De

⁶⁵ Haard, M. de, 2019, Gevolgen voor de koopkrachtramingen van de overstap op een nieuw bronbestand, CPB Achtergronddocument. [\(link\)](#)

⁶⁶ Adema, Y. en I. van Tilburg, 2019, Zorgen om morgen. [\(link\)](#)

oploop van het arbeidsaanbod wordt enigszins getemperd door de toename van het bevolkingsaandeel met een migratieachtergrond en hun gemiddeld genomen een lagere participatiegraad.

De belangrijkste aanpassingen in de beleidsuitgangspunten voor 2022-2025 zijn:

- De Najaarsnota 2019 is verwerkt.
- Het kaspatroon voor de verhoging van het box-2 tarief en de afbouw van de salderingsregeling in de energiebelasting is verder gepreciseerd.
- Er is een correctie gemaakt op de begrotingscijfers van onderwijs vanwege de nieuwe bevolkingsprognose van het CBS, oplopend van 0,1 mld euro in 2021 tot 0,5 mld euro in 2025.
- Bovendien wordt vanaf deze mlt-verkenning een additionele correctie op de begrotingscijfers van de EU-afdrachten gemaakt. De afdrachten in de mlt-verkenning vallen hoger uit omdat er rekening wordt gehouden met een verhoging van de Nederlandse afdrachten aan de Europese Unie naar aanleiding van de Brexit.

Verkenning van de economische ontwikkeling in 2022-2025

De bbp-groei in 2022-2025 is 1,5% per jaar, tegen 1,8% per jaar in 2018-2021 (tabel 4.1). De vergrijzing leidt ertoe dat de bevolkingsgroei in de leeftijdscategorie 15-74 jaar, ondanks aanhoudende immigratie, terugvalt naar 0,3% per jaar. De stijging van de arbeidsproductiviteit is hoger dan in de voorgaande periode maar blijft onder het langjarig gemiddelde. De groei van de werkgelegenheid in de marktsector wordt gedempt door de sterke vraag naar personeel in de zorgsector en komt uit op 0,7% per jaar. Bij realistische veronderstellingen voor de raming van de collectieve zorguitgaven neemt de werkgelegenheid in de zorg in 2022-2025 toe met 2,2% per jaar. De bbp-groei in 2022-2025 wordt gedrukt door de veronderstelde overgang van hoogconjunctuur in 2021 (positieve output gap) naar een neutrale conjuncturele situatie in 2025 (output gap van 0).

De uitvoerstijging in 2022-2025 is 2,8% per jaar. De groei van de relevante wereldhandel is gematigd met 3,0% per jaar in 2022-2025 en hangt samen met de historisch gezien beperkte mondiale bbp-groei van 3,2%, en bbp-groei van het eurogebied van 1,3% per jaar. Net als in Nederland is in het eurogebied sprake van een afzwakking van het arbeidsaanbod door vergrijzing en aanhoudende, historisch gezien beperkte groei van de arbeidsproductiviteit.

De koopkracht neemt beperkt toe in 2022-2025, met 0,2% per jaar. Dit komt door de beperkte stijging van de reële cao-lonen. Het effect hiervan wordt gedempt door hogere zorgpremies, lastenverzwaring in de loon- en inkomensheffing en hogere pensioenpremies. Gepensioneerden hebben nadeel van beperkte indexering. Nadere toelichting op de koopkrachtramingen staat verderop in dit hoofdstuk. Samenhangend met de matige koopkracht en geringere werkgelegenheidsgroei zwakt de groei van de particuliere consumptie af tot 1,4% per jaar in 2022-2025, van 1,9% per jaar in 2018-2021.

Het uitgangspunt in deze verkenning voor 2022-2025 is ongewijzigd beleid. Wel worden de consequenties van reeds ingezet beleid in de jaren 2022-2025 meegenomen. Het gaat daarbij met name over het Pensioenakkoord, Klimaatakkoord en doorgeschoven uitgaven van Defensie en Infrastructuur. Voor details zie Bijlage A van de middellangetermijnverkenning van november 2019. De uitgangspunten van de MLT-verkenning van de inkomsten- en uitgaven van de overheid verschillen op een aantal punten met de aannames van de begrotingscijfers van de departementen. Zie het kader in Bijlage A van de middellangetermijnverkenning van november 2019. De in het kader genoemde verschillen gelden ook voor deze update van de middellangetermijnverkenning

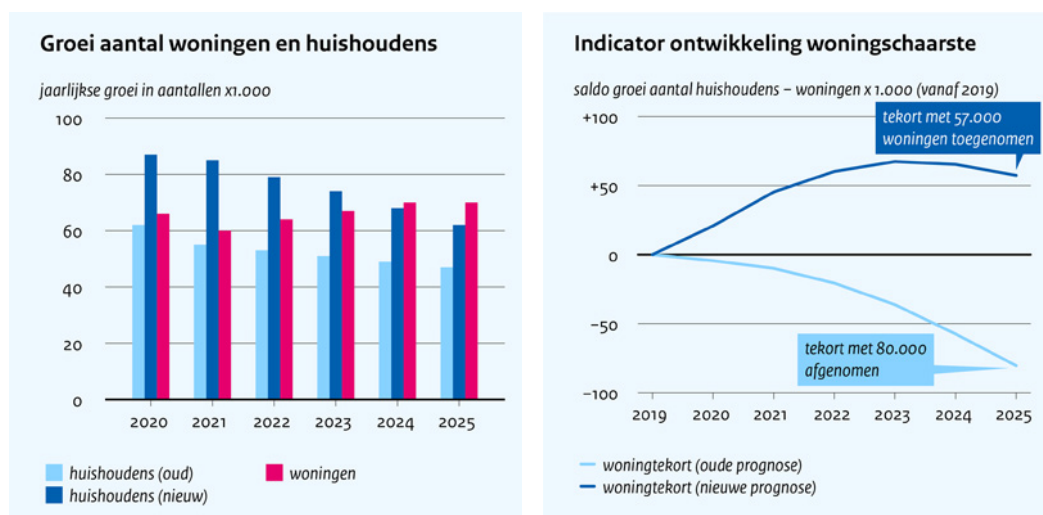
Woningschaarste blijft oplopen

Bij de hogere bevolkingsgroei uit de nieuwe prognose van het CBS blijft de woningschaarste in bijna de hele MLT-periode oplopen. Tot voor kort kwam uit de prognoses nog een beeld naar voren waarbij de woningschaarste – met als indicator het verschil tussen de netto toename van het aantal huishoudens en de toename van het aantal woningen – in de MLT-periode zou dalen. Vanaf 2021 zouden er volgens die cijfers meer woningen bij komen dan de groei van het aantal huishoudens (linkerfiguur), met een dalend woningtekort als gevolg (rechterfiguur).

Op basis van de nieuwe cijfers komen er tot en met 2025 60.000 meer huishoudens dan woningen bij. Op basis van de oude cijfers zou de groei van de woningvoorraad juist 80.000 hoger liggen dan de toename van het aantal huishoudens. De figuren zetten de huishoudensgroei op basis van de nieuwe CBS-bevolkingsprognose af tegen de huishoudensprognose van het CBS uit december 2018 en tegen een raming van de groei van de woningvoorraad. (a)

De groter dan verwachte bevolkingsaanwas in de nieuwe prognose zorgt de komende jaren voor opwaartse druk op huizenprijzen. Hierdoor is het risico van een correctie van huizenprijzen later in de MLT-periode sterk afgenomen. De beperkte toegankelijkheid van de koopmarkt voor groepen zoals starters en de middeninkomens zal de komende jaren een probleem blijven.

Ontwikkeling aantal huishoudens, woningvoorraad en woningtekort

Bron: eigen bewerking van cijfers CBS (prognose 2019), CBS (prognose 2018) en eigen bewerking van cijfers EIB en CBS (raming groei woningvoorraad). [\(link\)](#)

(a) het CBS heeft geen nieuwe huishoudensprognose gemaakt, maar door de bevolking uit de nieuwe CBS-prognose te delen door de gemiddelde huishoudensgrootte uit de oude CBS-prognose is een ruwe (geëxtrapoleerde) inschatting van de huishoudensgroei afgeleid. In de analyse is rekening gehouden met sloop en transformatie, op basis van de gemiddelde bijdrage aan de woningvoorraad in de periode 2015–2019.

De overheidsbegroting houdt een marginaal overschot van 0,1% bbp. Reëel verbetert het EMU-saldo van Rijk en sociale fondsen met 1 mld euro tussen 2021 en 2025. Het structurele begrotingssaldo ligt tussen 0% à 0,2% bbp in 2022-2025 en voldoet daarmee aan de middellangetermijndoelstelling (MTO) van -0,5% bbp. De rentelasten dalen verder in de periode 2022-2025. Vooral door het noemereffect (de nominale stijging van het bbp) daalt de overheidsschuld verder, van 45,2% bbp in 2021 naar 40,8% bbp in 2025.

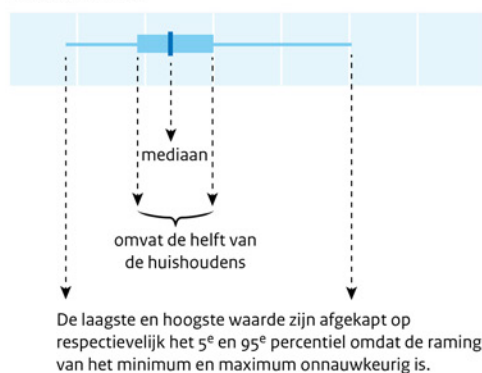
Volgens de huidige inschatting is het houdbaarheidssaldo -0,8% bbp. In euro's uitgedrukt is dit 8 mld euro in 2025. Dit betekent dat zonder aanvullend beleid toekomstige generaties niet van dezelfde overheidsvoorzieningen kunnen profiteren als mensen nu.

Deze middellangetermijnverkenning kent aanzienlijke internationale en nationale onzekerheden en risico's. De enige zekerheid is de vergrijzing van de bevolking. De structurele productiviteitsstijging is onzeker. Hoe het verder gaat met het internationale handelssysteem is ongewis. De aanhoudende groei van de collectieve zorg is mogelijk lastig te realiseren.

Figuur 4.1 Statistische, gemiddelde koopkrachtontwikkeling per jaar in 2022-2025

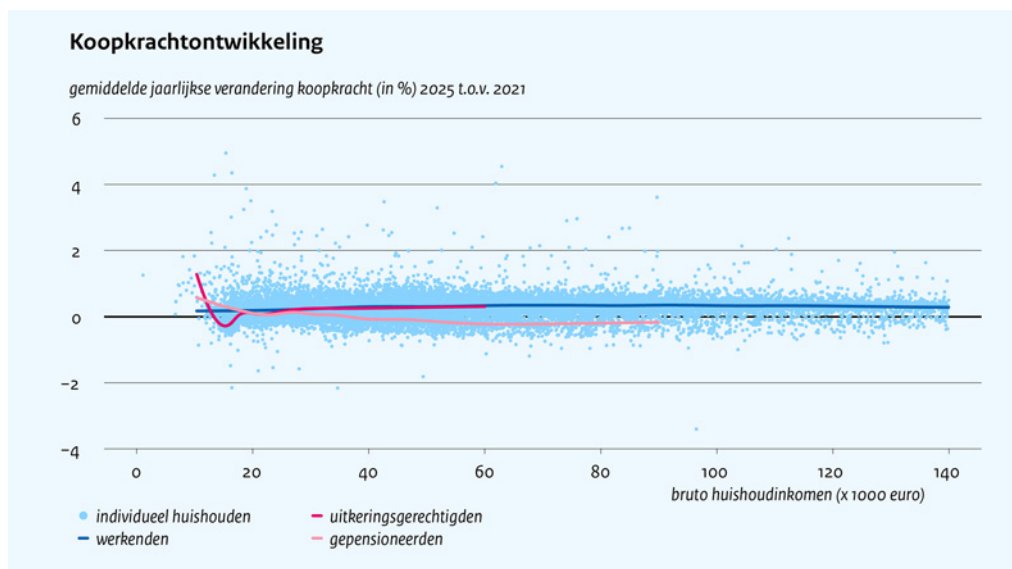
Hoe af te lezen?

Een mediaan is de middelste waarde van een verdeling van cijfers, geordend van laag naar hoog. Een mediane koopkrachtontwikkeling van 1,3% voor alle huishoudens betekent dat de helft van de huishoudens een koopkrachtontwikkeling van 1,3% of lager heeft, en de andere helft 1,3% of hoger. Voor de helft van de huishoudens valt de koopkrachtontwikkeling binnen het blauwe balkje, met een kwart boven en een kwart onder de mediaan. De andere helft van de huishoudens heeft een koopkrachtontwikkeling die hier buiten valt. De staarten van de boxplot laten de laagste en hoogste koopkrachtontwikkeling zien.

- (a) Exclusief incidentele inkomensveranderingen.
- (b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering op huishoudniveau; het bruto minimumloon (wml) is in 2022 ongeveer 22.750 euro. De inkomensgroepen zijn verdeeld in vijf groepen van gelijke grootte in oplopende volgorde van inkomen, ieder 20% van alle huishoudens.
- (c) De indeling naar inkomensbron is op basis van de hoogste inkomensbron op huishoudniveau, waarbij een huishouden waarvan hoofd of partner winst-inkomen heeft, bij werkenden wordt ingedeeld. Huishoudens met vroegpensioen of studiefinanciering als hoogste inkomensbron zijn uitgezonderd.
- (d) Bij werkenden wordt geen rekening gehouden met incidentele verandering van het loon, zoals het ontvangen of wegvallen van bonussen.
- (e) De indeling naar gezinssamenstelling is op basis van de aanwezigheid van kinderen tot achttien jaar en is exclusief huishoudens van gepensioneerden.

Figuur 4.2 Puntenwolk koopkrachtontwikkeling

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Nadere toelichting op koopkrachtontwikkeling 2022-2025

Gemiddeld genomen is er beperkte koopkrachtgroei in de periode 2022-2025. In doorsnee neemt de statische koopkracht toe met 0,2% in de periode 2022-2025. Voor de helft van alle huishoudens ligt de statische koopkrachtontwikkeling tussen de 0,1% en 0,4% gemiddeld per jaar (zie de boxplot in figuur 4.1 en de puntenwolk in figuur 4.2). De reële cao-loonstijging bij bedrijven is beperkt in deze periode met een stijging van gemiddeld 0,4% per jaar. Het AOW-pensioen en de uitkeringen volgen de cao-loonontwikkeling, terwijl de aanvullende pensioenen beperkt geïndexeerd worden. De toename van de zorgpremies met gemiddeld 50 euro per jaar heeft verder een negatief effect op de koopkracht van huishoudens die geen zorgtoeslag ontvangen. Dit geldt eveneens voor de toename van het eigen risico tussen 2022 en 2025 (die na het bevriezen van het eigen risico in de periode 2018-2021 weer meebeweegt met de stijgende zorgkosten). De effecten van reeds ingezet beleid zijn eveneens grotendeels negatief. Voor een volledig overzicht van maatregelen die meelopen in de berekening van de koopkrachtontwikkeling in de periode 2022-2025, verwijzen we naar de vorige Middellangetermijnverkenning ([2019](#)).

Er zijn weinig verschillen in de koopkrachtontwikkeling naar inkomenshoogte. De verschillende inkomensgroepen zien hun statische koopkracht in doorsnee toenemen met 0,2-0,3% op de middellange termijn. De hoogste inkomens hebben wel meer dan andere groepen nadeel van de (verdere) beperking van de hypotheekrenteaftrek, maar de verlenging van het aangrijpingspunt van het toptarief is juist relatief gunstig voor deze groep.

Werkenden gaan er iets meer op vooruit in vergelijking met gepensioneerden en uitkeringsgerechtigden.

Bij werkenden, die er in doorsnee 0,3% op vooruit gaan, is sprake van stijgende pensioenpremies, maar ook van een beperkte stijging van de cao-lonen, waardoor hun koopkracht per saldo iets toeneemt tussen 2022 en 2025. De mediane koopkracht van uitkeringsgerechtigden en gepensioneerden neemt toe met 0,1%. Uitkeringsgerechtigden hebben onder andere nadeel van de jaarlijkse verlaging van de bijstand via de afbouw van de dubbele heffingskorting in het referentieloon voor de bijstand, en van de verhoging van de afbouwpercentages in de zorgtoeslag. Gepensioneerden hebben nadeel van beperkte indexering van de aanvullende pensioenen (werkenden hebben hier ook nadeel van, maar ervaren dit na de ramingsperiode).

De verschillen in koopkrachtontwikkeling tussen huishoudtypen zijn ook beperkt. De koopkracht van alleenverdieners neemt in doorsnee toe met 0,1%, die van tweeverdieners met 0,3%. Alleenverdieners hebben nadeel van de jaarlijkse afbouw van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting.

Langetermijneffecten van beleid op de inkomensverdeling

Om de langetermijneffecten van maatregelen op de koopkracht van huishoudens inzichtelijk te maken gebruiken we de Gini-coëfficiënt, een maatstaf voor inkomensongelijkheid. De boxplot en de puntenwolk richten zich op de (gemiddelde) middellangetermijneffecten van beleid en de ontwikkeling van lonen en prijzen op de koopkracht. Er bestaan echter ook maatregelen die een geleidelijke transitie vergen (zoals de afbouw van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting of de afbouw van de hypotheekrenteaftrek). Dergelijk doorlopend beleid sorteert dan ook een effect op de koopkracht van huishoudens na de middellange termijn. Deze effecten op lange termijn berekenen we door eerst een inschatting te maken van de Gini-coëfficiënt aan het einde van de huidige kabinetsperiode. Vervolgens berekenen we in welke mate de Gini-coëfficiënt toe- of afneemt als gevolg van het doorlopend beleid na 2021. De Gini-coëfficiënt is altijd een getal tussen 0 en 1. Bij een Gini-coëfficiënt van 0 is er sprake van volledige inkomensgelijkheid, en hoe hoger de coëfficiënt, hoe hoger de inkomensongelijkheid.

Doorlopend beleid na 2021 leidt tot een lichte toename van de inkomensongelijkheid. De Gini-coëfficiënt neemt per saldo toe met ongeveer 0,6% tussen 2021 en 2060. Dit komt door (reeds ingezet) beleid. De Gini-coëfficiënt neemt (onder andere) toe door de verhogingen van het aangrijppingspunt van het toptarief in box 1, waardoor minder personen met hogere inkomens het toptarief betalen. Ook de afbouw van de dubbele algemene heffingskorting in het referentieminimumloon voor de bijstand vergroot de ongelijkheid, doordat deze maatregel de bijstand verlaagt. Andere maatregelen verlagen de inkomensongelijkheid, zoals het beperken van de aftrektarieven van onder andere de hypotheekrente. Voor een overzicht van (reeds ingezet) beleid dat doorloopt na 2021 en meeloopt in de berekening, verwijzen we naar de vorige Middellangetermijnverkenning ([2019](#)).

Bijlage A: Beleidsuitgangspunten 2020 en 2021

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2020

De beleidsuitgangspunten voor 2020 zijn sinds de Decemberraming 2019 niet aangepast.

Beleidsuitgangspunten 2021

In de **collectief gefinancierde zorg** wordt per saldo 0,4 mld euro geïntensiveerd in 2021. Tegenover per saldo intensiveringen van in totaal 0,6 mld euro in de Wlz staan per saldo ombuigingen van in totaal 0,2 mld euro in de Zvw en 0,0 mld euro in de begrotingsgefinancierde zorg.

In de Wlz leidt het kwaliteitskader verpleeghuiszorg tot een intensivering van 0,6 mld euro. Zie ook het kader 'De invoering van het kwaliteitskader verpleeghuiszorg' in de Macro Economische Verkenning 2018.

In de Zvw leiden diverse maatregelen op het gebied van genees- en hulpmiddelen tot een ombuiging van 0,2 mld euro in 2021.

De **lasten** voor gezinnen worden in 2021 verlicht (zie tabel 3.8). De algemene heffingskorting en de arbeidskorting worden verder verhoogd, hetgeen samengaat met de invoering van het tweeschijvenstelsel. Het oplopende tarief in de Opslag Duurzame Energie (ODE) werkt ook in 2021 lastenverzwarend, evenals de hogere Zvw-premie. De verhoging van de belastingteruggave in de energiebelasting en de vrijstelling van elektrische auto's in de bpm uit het Klimaatakkoord vergroten de lastenverlichting.

Ook bedrijven zien in 2021 een lastenverlichting als gevolg van beleid⁶⁷, voornamelijk door de verlaging van de tarieven in de vennootschapsbelasting. De stijging van de ODE-tarieven en de Aof-premie werkt hier tegenin.

De stijging van de totale lasten voor gezinnen en bedrijven als gevolg van de Zvw- premies bedraagt 1,3 mld euro (zie tabel A.1). In totaal moet de opbrengst van de lastendekkende Zvw-premies met 2,5 mld euro toenemen. Hiervan komt 1,2 mld euro door stijgende grondslagen, de resterende 1,3 mld euro wordt opgehaald met tariefsverhogingen.

De 2,5 mld euro hogere benodigde Zvw-premieopbrengsten komen vooral door 2,3 mld euro hogere Zvw-uitkeringen. De toename van de Rijksbijdrage kinderen van 0,1 mld euro heeft een neerwaarts effect op de Zvw-premies. Verder verbetert het saldo van het zorgverzekeringsfonds in 2021 met 0,5 mld euro. Daartegenover staat een verslechtering van het saldo van de zorgverzekeraars met 0,2 mld euro.

⁶⁷ Een deel van de lastenverlichting voor bedrijven wordt veroorzaakt door het wegvallen van incidentele (anticipatie-)effecten in de dividendbelasting van de tariefsverhoging in box 2 van de inkomensheffing en de rekening-courantmaatregel.

Tabel A.1 Opbouw totale lastenontwikkeling Zvw-premies

	Bijdrage aan premieontwikkeling 2020-2021
	mld euro
Hogere Zvw-uitkeringen	2,3
Afbouw tijdelijke Rijksbijdrage HLZ	0,0
Rijksbijdrage kinderen	-0,1
Saldo Zorgverzekeringsfonds	0,5
Saldo zorgverzekeraars	-0,2
Hogere benodigde Zvw-premieopbrengst	2,5
w.v. grondslagontwikkeling Zvw	1,2
w.v. lastenontwikkeling Zvw	1,3

Bijlage B: Bijstellingen ten opzichte van de decemberraming

De belangrijkste verschillen met de in december gepubliceerde raming voor 2019 en 2020 zijn:

- Opwaartse bijstelling van de wereldhandel met 0,1% voor 2020, en van de relevante wereldhandel met 0,5%-punt voor 2020. De bijstelling hangt vooral samen met overloop van realisaties in 2019 als gevolg van voorraadvorming in het VK door onzekerheid rond de Brexit.
- Opwaartse bijstelling van de olieprijs op basis van recente olie futures. Voor 2020 is de olieprijs met bijna 4 dollar per vat opwaarts bijgesteld tot ruim 62 dollar per vat.
- Opwaartse bijstelling van de Nederlandse kapitaalmarktrente op basis van recente marktverwachtingen, met 0,2%-punt tot 0,0%.
- De bbp-groei in 2020 is 0,1%-punt opwaarts herzien, van 1,3% naar 1,4%. Dit hangt samen met de opwaartse bijstelling van de overheidsbestedingen en van de relevante wereldhandel plus het overloopeffect van de sterker dan verwachte groei in het vierde kwartaal. Het effect hiervan is groter dan dat van de neerwaartse bijstelling van de investeringen in woningen op basis van recente informatie.
- De groei van de overheidsconsumptie is voor 2019 met 0,5% bbp neerwaarts bijgesteld, en voor 2020 met 0,2% bbp opwaarts bijgesteld. Per saldo is het niveau van de overheidsconsumptie in 2020 neerwaarts bijgesteld.
- Als gevolg van de onverwacht lage realisaties van de werkloosheid in december en januari is de raming van het werkloosheidspercentage in 2020 met 0,4%-punt neerwaarts bijgesteld.
- De cao-loongroei marktsector is in 2020 met 0,2%-punt naar boven bijgesteld, dit komt door realisaties en een krappere arbeidsmarkt.
- De inflatie, gemeten als hicp, is voor 2020 met 0,2%-punt naar boven bijgesteld. De cpi is met 0,1%-punt opwaarts bijgesteld. De onderliggende kerninflatie is in de tweede helft van 2019 aangetrokken.
- De mediane koopkrachtstijging in 2020 is ongewijzigd op 2,1%, het opwaartse effect van bijstelling van de loonontwikkeling valt weg tegen het neerwaartse effect van de inflatiebijstelling.
- De neerwaartse bijstelling van de werkloosheid resulteert in de neerwaartse bijstelling van de werkloosheidsuitkeringen met 0,5 mld euro in 2020.

- # Bijlage C: Aanvullende tabellen en figuren bij hoofdstuk 4 over middellange termijn

Tabel C.1. Internationale kerngegevens, 2001-2025

CENTRAAL ECONOMISCH PLAN 2020

Tabel C.2 Potentiële groei, 2001-2025

	2001- 2004	2005- 2008	2009- 2013	2014- 2017	2018- 2021	2022- 2025
Potentiële groei (bbp)	2,4	1,6	1,0	1,5	1,9	1,6
Structurele werkgelegenheid	0,9	0,3	0,5	0,9	1,2	0,9
w.v. arbeidsaanbod (personen)	1,2	0,8	0,8	0,4	1,0	0,9
w.v. evenwichtswerkloosheid	0,0	-0,1	-0,2	0,2	0,2	0,0
w.v. deeltijdfactor	-0,3	-0,3	-0,2	0,4	0,0	0,0
Structurele arbeidsproductiviteit totaal economie	1,5	1,3	0,5	0,6	0,7	0,8
Potentiële groei marktsector	2,4	1,6	0,8	1,7	1,9	1,6
w.v. structurele werkgelegenheid	0,4	0,0	0,4	1,1	0,9	0,7
w.v. structurele arbeidsproductiviteit	2,0	1,6	0,4	0,6	0,9	0,9
Productiegroei zorgsector						
w.v. werkgelegenheid (uren)	4,1	2,8	1,7	0,1	2,7	2,2
w.v. arbeidsproductiviteit	0,1	0,0	1,0	1,2	0,0	0,8
Productiegroei overheidssector						
w.v. werkgelegenheid (uren)	1,9	0,2	-0,2	0,2	1,4	0,6
w.v. arbeidsproductiviteit	-0,2	1,3	1,0	0,1	0,0	0,4

Tabel C.3 Invoer en uitvoer van goederen en diensten, 2001-2025

	2001- 2004	2005- 2008	2009- 2013	2014- 2017	2018- 2021	2022- 2025
mutaties per jaar in %						
Invoervolume goederen en diensten	2,8	5,0	1,7	5,3	3,3	3,1
Invoerprijs goederen en diensten	-0,8	2,9	1,3	-1,4	0,9	0,6
w.v. goederen exclusief energie	-2,2	0,5	1,1	0,0	0,4	0,7
energie	0,4	18,9	2,7	-10,6	1,0	-1,7
diensten	2,3	1,7	1,1	0,7	1,8	1,1
Uitvoervolume goederen en diensten	3,0	5,0	2,2	5,0	3,0	2,8
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	1,1	1,6	1,7	4,5	1,4	2,8
wederuitvoer	6,1	9,2	1,2	6,4	4,8	3,5
energie	5,2	3,2	4,5	-0,6	-0,8	0,1
diensten	1,6	5,0	3,2	6,3	3,6	2,7
Relevant wereldhandelsvolume	3,8	6,0	1,7	4,7	2,5	3,0
Handelsprestatie (a)	-0,8	-1,1	0,4	0,3	0,5	-0,1
Marktprestatie (b)	-2,7	-4,4	-0,1	-0,2	-1,1	-0,2
Uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie	-0,4	1,3	0,8	0,2	1,0	0,8
Concurrentenprijs	-3,5	0,8	1,3	1,2	1,0	0,8
Prijsconcurrentiepositie (c)	-3,1	-0,6	0,5	1,1	0,0	0,0
niveau in eindjaar in % bbp						
Saldo lopende rekening	6,6	4,3	10,1	10,8	9,1	8,9
(a) Uitvoervolume goederen en diensten minus relevant wereldhandelsvolume. (b) Binnenslands geproduceerde goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume. (c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs goederen en diensten exclusief energie.						

Tabel C.4 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens, 2001-2025

	2001- 2004	2005- 2008	2009- 2013	2014- 2017	2018- 2021	2022- 2025
mutaties per jaar in %						
Consumptie	1,0	0,9	-0,8	1,4	1,9	1,4
Reëel beschikbaar inkomen	1,1	1,0	0,0	1,8	2,2	1,2
PM: consumptie huishoudens inclusief individuele zorgconsumptie via de overheid (c)	1,3	1,9	-0,3	1,3	2,1	1,8
% beschikbaar gezinsinkomen in eindjaar (a)						
Besparingen						
Individueel	-2,2	-2,0	1,7	3,0	4,0	3,3
Collectief (b)	6,5	5,6	6,9	5,8	7,0	7,9
(a) Inclusief collectieve besparingen. (b) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen. (c) Individuele zorgconsumptie is op basis van uitkeringen in natura (onderdeel van de overheidsconsumptie).						

Tabel C.5 Investerings, 2001-2025

	2001- 2004	2005- 2008	2009- 2013	2014- 2017	2018- 2021	2022- 2025
mutaties per jaar in %						
Bedrijfsinvesteringen (exclusief voorraden)	-2,5	6,7	-0,9	3,5	3,7	1,7
Investerings in woningen	-0,6	4,3	-12,0	14,9	1,4	1,2
niveaus in eindjaar in %						
Kapitaalinkomensquote bedrijven (a)	26,0	29,5	25,9	26,7	24,1	24,3
Investeringsquote (b)	15,1	17,0	16,0	17,0	18,3	18,2
(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote. (b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).						

Tabel C.6 Kerngegevens arbeidsmarkt, 2001-2025 (a)

	2001-2004	2005-2008	2009-2013	2014-2017	2018-2021	2022-2025
mutatie per jaar in %						
Bevolking	0,5	0,3	0,5	0,5	0,7	0,3
Beroepsbevolking	0,6	1,3	0,5	0,3	1,2	0,7
Werkzame beroepsbevolking	0,0	1,9	-0,2	0,9	1,6	0,5
niveau, einde periode, duizend personen						
Werkloze beroepsbevolking	466	318	647	438	320	415
niveau, einde periode, % van beroepsbevolking						
Werkloosheidspercentage	5,7	3,7	7,3	4,9	3,4	4,3
(a) Alle gegevens zijn voor de leeftijden 15 tot 75 jaar.						

Tabel C.7 Kerngegevens collectieve financiën 2020-2025

	2020	2021	2022	2023	2024	2025
	% bbp					
Bruto collectieve uitgaven	42,4	42,9	42,9	42,9	42,7	42,5
Collectieve lasten	39,0	38,6	38,6	38,7	38,6	38,6
Niet-belastingmiddelen	4,5	4,4	4,3	4,2	4,1	4,0
EMU-saldo	1,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
w.v. EMU-saldo lokale overheid	0,0	-0,1	-0,1	-0,1	-0,2	-0,2
EMU-saldo structureel (EC methode)	0,8	-0,1	0,0	0,0	0,1	0,2
EMU-schuld	46,3	45,2	44,0	43,1	42,1	40,8

Tabel C.8 Verbetering EMU-saldo, mutatie tussen 2021 en 2025

	Mutatie tussen 2021 en 2025	
	mld euro in prijzen 2021	%
Reële stijging belastingen en premies	20,3	6,4
w.v. Rijksbelastingen	11,4	5,6
Sociale premies	8,9	8,0
Reële stijging uitgaven onder de kaders	18,5	5,9
w.v. Kader Rijksbegroting	3,2	2,1
Sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid	6,2	7,0
Zorg	9,2	12,0
Reëel beslag overige EMU-relevante posten	1,2	86,7
Mutatie EMU-saldo rijk en sociale fondsen	0,6	

Tabel C.9 Gegevens voor Europese begrotingsregels, 2020-2025

	2020	2021	2022	2023	2024	2025
% bbp						
EMU-saldo	1,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1
EMU-saldo conjunctureel (EC-methode)	0,3	0,2	0,1	0,0	-0,1	-0,1
EMU-saldo structureel (EC-methode)	0,8	-0,1	0,0	0,0	0,1	0,2
Middellangetermijndoelstelling structureel EMU-saldo (MTO) (b)	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5	-0,5
%						
Gecorrigeerde collectieve uitgaven (volume, %)	3,2	3,1	0,8	1,2	1,0	0,8
Normgroei (maximale groei gecorrigeerde collectieve uitgaven)	4,3	4,7	2,5	2,7	2,8	3,0
% bbp						
EMU-schuld	46,3	45,2	44,0	43,1	42,1	40,8
EMU-schuld plafond (a)	60,0	60,0	60,0	60,0	60,0	60,0
(a) De overheidsschuld dient minder dan 60% bbp te zijn, of dient in ieder geval met een twintigste van het verschil met de 60%-norm per jaar af te nemen.						
(b) De MTO is vastgelegd tot en met 2022. Er is een ongewijzigde MTO verondersteld na 2022.						

Tabel C.10 Reële uitgavenmutaties per kader tussen 2021 en 2025

	Mutaties tussen 2021 en 2025	
	mld euro in prijzen 2021	%
Kader Rijksbegroting	3,2	2,1
Koppeling lonen	2,4	
Prijsbijstelling	-0,3	
Gemeente- en Provinciefonds (incl. btw-compensatiefonds)	1,4	4,1
Bijdrage voor internationale samenwerking (hgis)	0,5	9,4
EU-afrachten	1,1	10,4
Rentelasten	-1,8	-40,8
Overig	-0,2	
w.v. Economische Zaken en Klimaat (o.a. SDE+)	0,4	8,2
Volksgezondheid, Welzijn en Sport (kader Rijksbegroting)	-0,3	-8,1
Defensie	-0,1	-1,2
Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit	-0,2	-15,7
Sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid	6,2	7,0
w.v. volume AOW	2,3	5,3
volume ANW	0,0	-8,9
volume arbeidsongeschiktheid	0,7	4,0
volume WW, bijstand	2,0	16,9
overig volume	0,0	-0,2
koppeling uitkeringen en samenstellingseffect	1,3	3,2
Zorg	9,2	12,0
w.v. Wlz	4,0	16,1
Zvw	4,9	10,3
Overig	0,3	
Reële stijging uitgaven onder de kaders	18,5	5,9

Tabel C.11 Uitkeringsvolumes en i/a ratio, 2021-2025

	2021	2025	2022-2025
	duizenden	duizenden	%
Uitkeringsvolumes (a)			
AOW	3270	3425	5
ANW	20	20	0
Ziekteverzuim	375	385	3
Arbeidsongeschiktheid totaal	690	720	4
w.v. WAO, WIA	485	520	7
Wajong	205	200	-2
Werkloosheidsuitkering	180	225	25
Participatiewet, IOAW, IOAZ	380	415	9
Totaal	4915	5190	6
Actieven (b)	7400	7580	2
	%	%	%-punt
I/a-ratio (c)	66	68	2
w.v. AOW	44	45	1
Overig	22	23	1
(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren.			
(b) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.			
(c) Percentage uitkeringsgerechtigden. Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.			

Tabel C.12 Collectieve uitgaven, 2013-2025

	2013	2017	2021	2025	Mutatie 2022-2025
in % bbp					
Openbaar bestuur	9,5	8,8	9,1	9,0	-0,1
Veiligheid	1,8	1,7	1,5	1,4	-0,1
Defensie	1,0	1,0	1,1	1,0	-0,1
Infrastructuur	1,7	1,3	1,3	1,2	-0,1
Onderwijs	5,2	5,1	4,9	4,7	-0,2
Zorg	9,7	9,2	9,7	10,3	0,6
w.v. AWBZ/Wlz	3,8	2,5	2,9	3,1	0,2
Zvw	5,4	5,5	5,5	5,7	0,2
Overig (o.a. wmo)	0,6	1,2	1,3	1,4	0,1
Sociale zekerheid	12,7	11,9	11,4	11,6	0,2
w.v. AOW/ANW	5,1	5,1	5,1	5,1	0,0
WW en bijstand	2,4	1,8	1,3	1,4	0,1
Arbeidsongeschiktheid	1,6	1,9	1,9	2,0	0,1
Overig (o.a. zorgtoeslag)	3,6	3,1	3,1	3,1	0,0
Overdrachten aan bedrijven	1,6	1,4	1,5	1,3	-0,2
Internationale samenwerking	1,8	1,6	1,9	1,9	0,0
Rente	1,6	1,0	0,5	0,3	-0,2
Bruto collectieve uitgaven	46,6	42,9	42,9	42,5	-0,4
in % totale werkgelegenheid					
Werkgelegenheid overheid	15,6	14,6	14,1	14,0	-0,1
Werkgelegenheid zorg	13,3	12,5	13,1	14,0	0,9

Tabel C.13 Bevolkingsprognose naar leeftijd, mutatie 2021-2025

	2021	2025	2022-2025
	niveau, dzd personen		mutatie in % per jaar
Personen 0-14 jaar	2725	2740	0,1
Personen 15-24 jaar	2170	2170	0,0
Personen 25-34 jaar	2280	2400	1,3
Personen 35-44 jaar	2085	2200	1,3
Personen 45-54 jaar	2415	2225	-2,1
Personen 55-64 jaar	2400	2485	0,9
Personen 65-74 jaar	1980	2003	0,3
Personen 75 jaar of ouder	1494	1804	4,8
Personen 15-74 jaar	13330	13483	0,3
Personen totaal	17550	18028	0,7
Bron: Kernprognose 2019-2060:19 miljoen inwoners in 2039, CBS, 2019.			

Tabel C.14 Belasting- en premieontvangsten, 2013-2025

	2013	2017	2021	2025	2022-2025 beleid	2022-2025 endogeen
	niveau in % bbp				mutatie in % bbp	
Loon- en inkomensheffing	13,3	13,7	12,7	13,0	0,3	0,0
Premies werknemersverzekeringen	2,5	3,2	3,5	3,4	0,0	-0,1
Zvw-premies	5,5	5,1	5,3	5,5	0,3	-0,1
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	1,6	2,9	2,7	2,6	0,0	-0,1
Belastingen op productie en invoer	11,2	12,0	12,5	12,3	0,1	-0,3
Overige belastingen	1,9	1,8	1,9	1,8	0,0	-0,1
Totaal	36,1	38,7	38,6	38,6	0,7	-0,7

Tabel C.15 Beleidsmatige lastenontwikkeling 2022-2025

	2022-2025
	mld euro, prijzen 2021
Gezinnen	4,8
Energiebelasting en opslag duurzame energie	0,3
BPM	-0,2
Loon- en inkomensheffing	2,8
Zvw	1,9
Overig gezinnen	0,0
Bedrijven	1,2
Energiebelasting en opslag duurzame energie	0,5
Vennootschapsbelasting	-0,4
Dividendbelasting	0,2
Aof-premie	0,1
Zvw	0,9
Overig bedrijven	-0,1
Overheid	0,1
Zvw	0,1
Aof-premie	0,0
Overig overheid	0,0
Buitenland	0,0
Totaal	6,1

Tabel C.16 Overige EMU-relevante posten, mutatie tussen 2021 en 2025

	Mutatie tussen 2021 en 2025	
	mld euro in prijzen 2021	%
Totaal	1,2	
w.v. niet-belastingmiddelen gas (inkomsten) (a)	0,6	-76,7
zorgtoeslag	0,9	15,9
zorg niet kader wel saldo	0,2	14,9
dividend staatsdeelneming ABN AMRO (inkomsten)	0,7	-100,0
overig	-1,2	
(a) Niet-belastingmiddelen, zoals aardgasbaten en dividendeninkomsten, vallen niet onder de inkomstenkant van de Rijksbegroting omdat het geen belastingen of inkomsten uit sociale premies zijn. Daarom worden deze middelen onder de overige EMU-relevante posten als negatieve uitgaven geboekt. Lagere inkomsten uit aardgaswinning, zoals in deze tabel, zijn dus EMU-saldo verslechterend (equivalent aan hogere uitgaven).		

Tabel C.17 Ontwikkeling collectieve zorguitgaven 1991-2025

	2017	2021	2025
mld euro (lopende prijzen)			
Totaal functie zorg	68	84	100
AWBZ/Wlz-uitkeringen	18	25	31
Zvw-uitkeringen	41	48	56
overig (w.o. Wmo/jeugd) (a)	9	12	14
in % bbp			
Totaal functie zorg	9,2	9,7	10,3
AWBZ/Wlz-uitkeringen	2,5	2,9	3,1
Zvw-uitkeringen	5,5	5,5	5,7
overig (w.o. Wmo/jeugd) (a)	1,2	1,3	1,4
	1991-2018 (b)	2018-2021 (c)(d)	2022-2025 (c)
% nominale groei per jaar			
Totaal	4,9	5,3	4,5
AWBZ/Wlz-uitkeringen	5,6	8,1	5,4
Zvw-uitkeringen	4,6	4,0	4,1
Wmo en Jeugdzorg (e)	4,8	4,9	4,4
reële groei per jaar			
Totaal	3,0	3,1	3,0
AWBZ/Wlz-uitkeringen	3,7	5,9	3,8
Zvw-uitkeringen	2,7	1,8	2,5
Wmo en Jeugdzorg (e)	3,0	2,7	2,8
a) Vanaf 2020 bevat deze post ook de voormalige provinciale jeugdzorg, hierdoor is deze post in 2021 circa 2 mld euro hoger. b) De groei 1991-2018 betreft geconstrueerde bruto reeksen op basis van de Zorgrekeningen conform de wettelijke regelingen in 2018. c) De groei vanaf 2018 betreft de groei van de netto uitkeringen conform Nationale rekeningen en de groei van de uitgaven aan Wmo/Jeugd. Voor details zie Middellangetermijnverkenning zorg 2022-2025 (link). d) De groeivoeten van Wmo/Jeugdzorg zijn gecorrigeerd voor reeksbreuken (m.n. de toevoeging van de provinciale jeugdzorg aan de functie zorg vanaf 2020). e) De hier getoonde groeivoet betreft alleen Wmo en jeugdzorg. De rest van overig functie zorg (vooral opleidingsfonds) wordt hier niet getoond met het oog op de aansluiting naar tabel 3.11.			

Tabel C.18 Ontwikkeling collectieve zorguitkeringen en uitgaven aan Wmo/Jeugdzorg 1991-2025

	1991-2018 (a)	2018-2021 (b) (c)	2022-2025 (b)
	groei in % per jaar		
Nominale groei	4,9	5,3	4,5
Algemene inflatie (prijsmutatie bbp)	1,8	2,2	1,5
Reële groei	3,0	3,1	3,0
Bijdragen aan reële groei:			
Demografische/epidemiologische factoren	1,0	1,4	1,4
Reële lonen en prijzen	0,5	0,3	0,6
Beleids effecten		0,5	0,0
Inkomensgroei	1,2	0,8	0,7
Overige groei	0,3	0,2	0,3
Totaal reële groei	3,0	3,1	3,0
a) De groei 1991-2018 betreft geconstrueerde bruto reeksen op basis van de Zorgrekeningen conform de wettelijke regelingen in 2018. b) De groei vanaf 2018 betreft de groei van de netto uitkeringen conform Nationale rekeningen en de groei van de uitgaven aan Wmo/Jeugd. Voor details zie Middellangetermijnverkenning zorg 2022-2025 (link). c) De groeivoeten zijn gecorrigeerd voor de reeksbreuken (m.n. vanwege de toevoeging van de provinciale jeugdzorg aan de functie zorg vanaf 2020).			

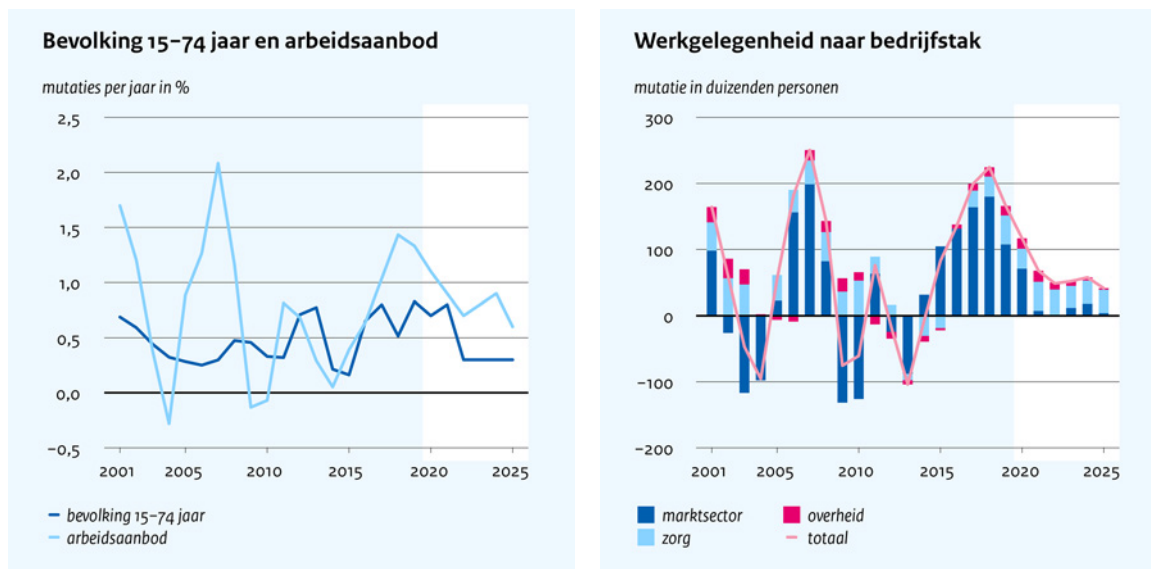
Tabel C.19 Opbouw lastenontwikkeling Zvw-premies, 2020-2025

	Bijdrage aan premieontwikkeling 2020-2021	Bijdrage aan premieontwikkeling 2021-2025
	mld euro	mld euro
Hogere Zvw-uitkeringen	2,3	8,4
Rijksbijdrage kinderen	-0,1	-0,4
Saldo Zorgverzekeringsfonds	0,5	0,3
Saldo zorgverzekeraars	-0,2	0,3
Hogere benodigde Zvw-premieopbrengst	2,5	8,7
w.v. grondslagontwikkeling Zvw	1,2	3,9
w.v. lastenontwikkeling Zvw	1,3	4,7

Tabel C.20 Houdbaarheidssaldo

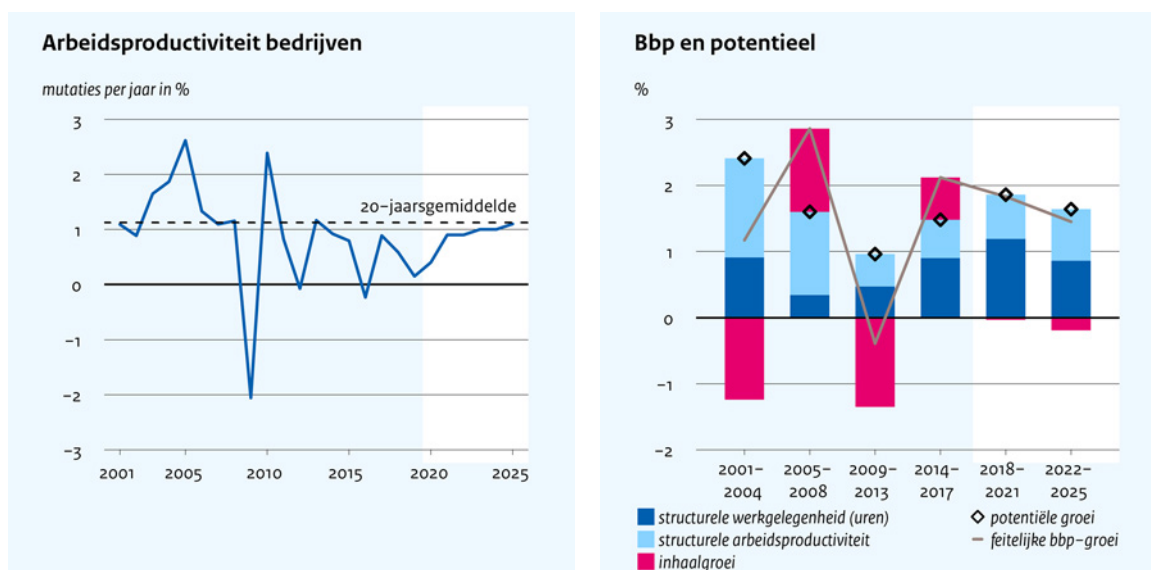
	% bbp
Houdbaarheidssaldo, actuele inschatting	-0,8
Verandering in houdbaarheidssaldo t.o.v. december 2019	+0,8
w.v. verbetering primair saldo in 2025	+0,5
oploop 2025-2060 (inclusief arbeidsaanbod)	+0,3

Figuur C.1 In 2022-2025 neemt de bevolking tussen 15 en 74 jaar toe, en absorbeert de zorgsector een groot deel van de toename van het arbeidsaanbod

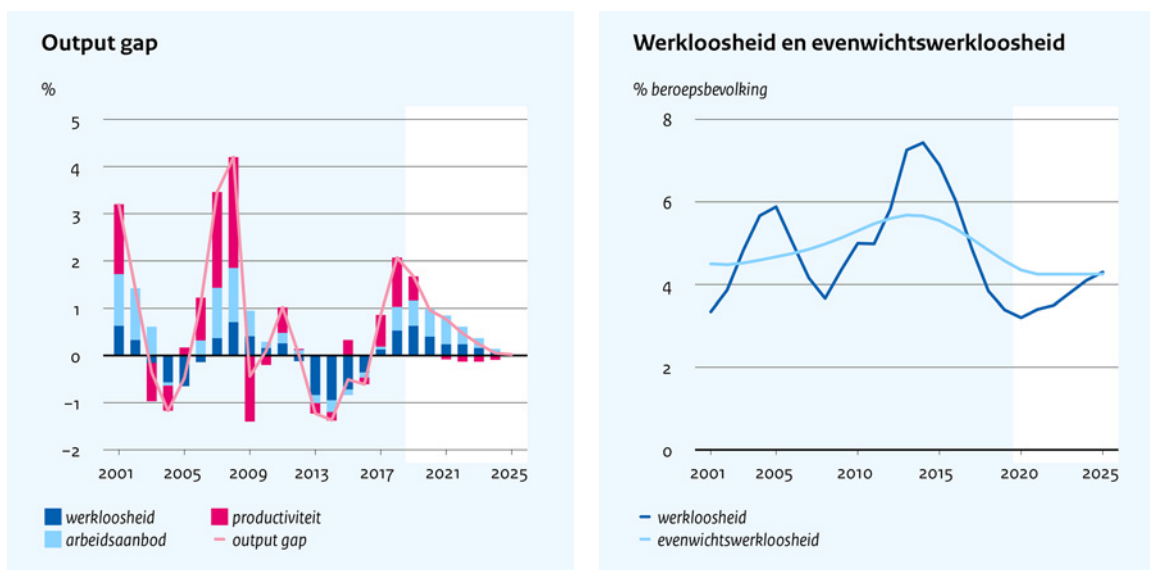
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.2 In 2022-2025 gematigde groei van de arbeidsproductiviteit, en terugval van de bbp-groei

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.3 Output gap gesloten in 2025 en werkloosheid gaat naar evenwichtsniveau

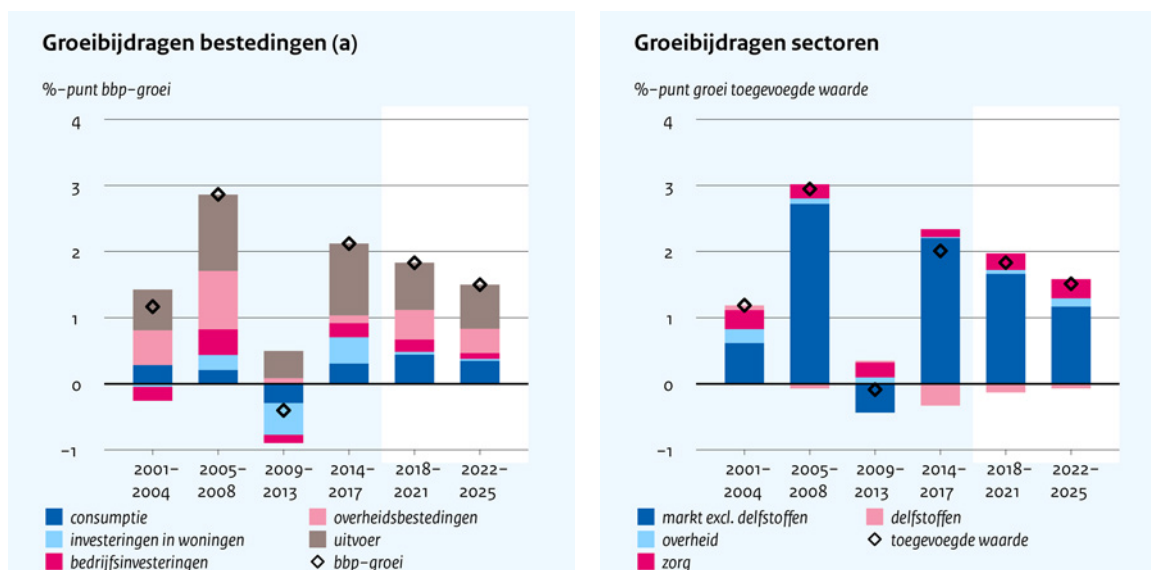
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.4 Kapitaalmarktrente blijft laag

Bron: CBS en CPB ([link](#))

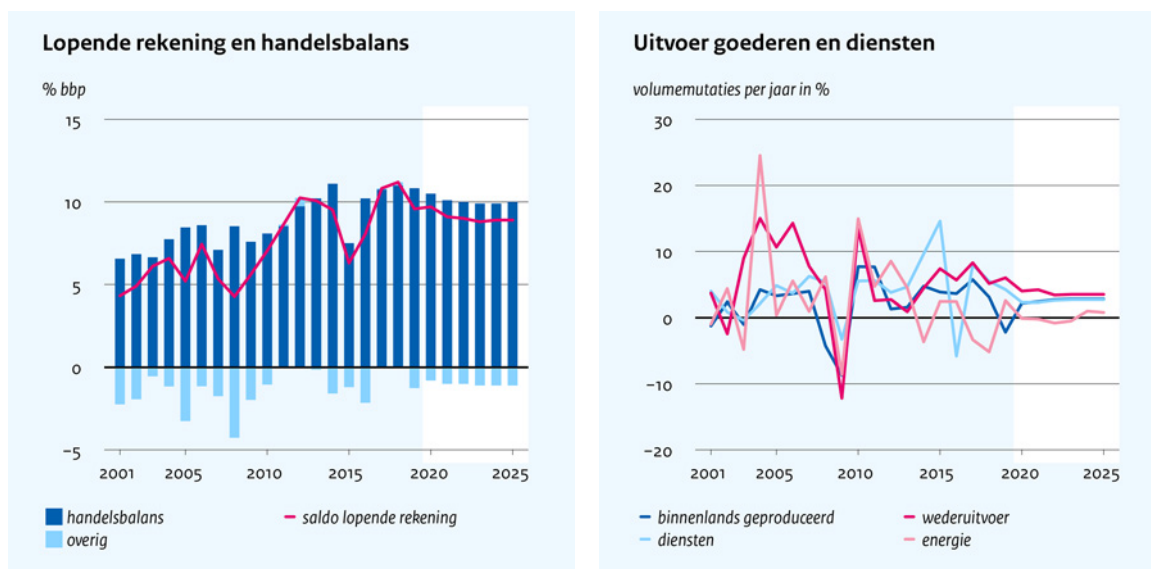
Figuur C.5 Alle bestedingen dragen minder bij aan groei in 2022-2025, groeibijdrage van marktsector kleiner

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de bestedingscategorieën.

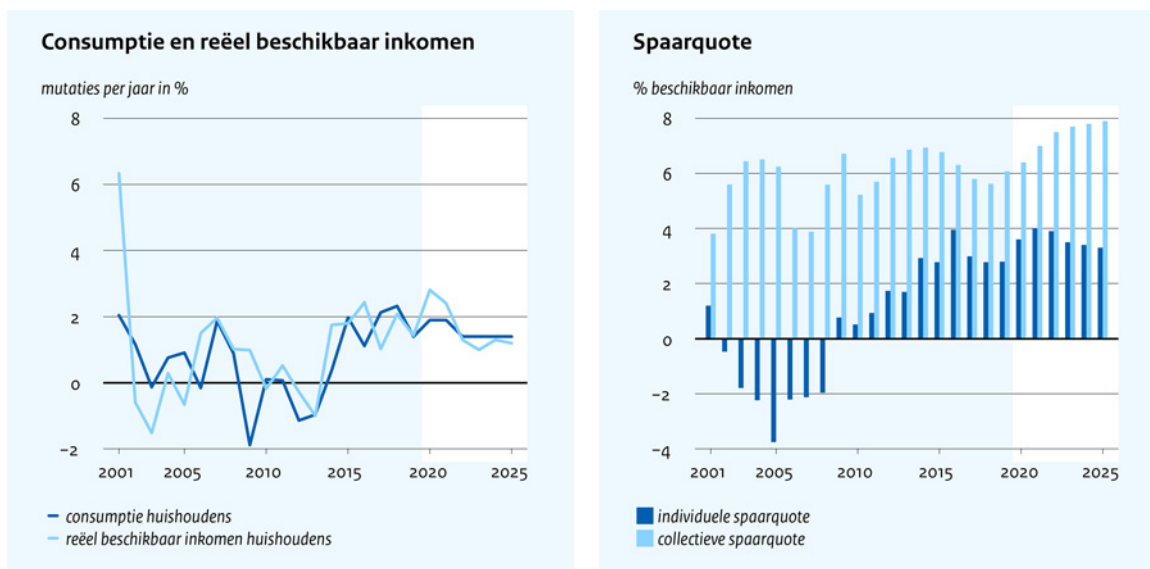
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.6 Overschot lopende rekening vrijwel constant en blijft daarmee groot, uitvoergroei in 2022-2025 historisch gezien gematigd

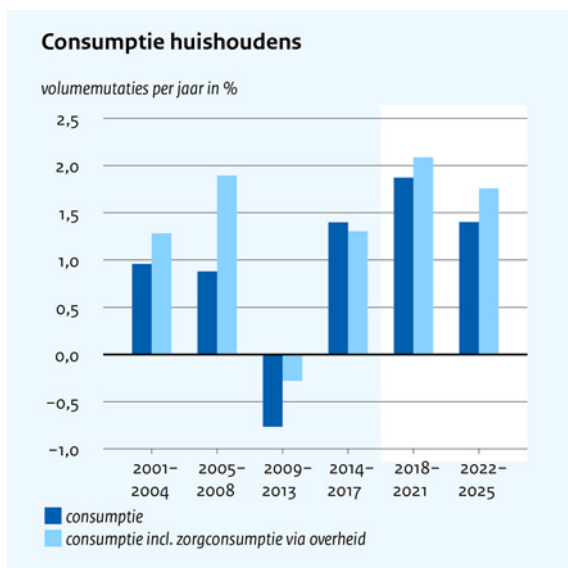
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.7 Consumptiegroei zwakt af in 2022-2025, individuele spaarquote neemt af

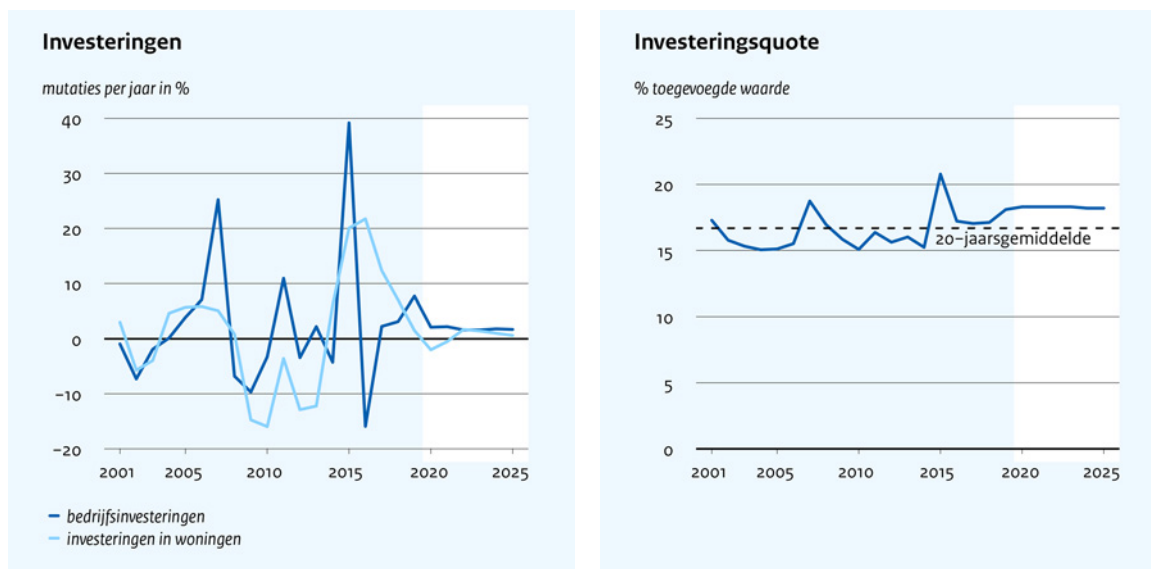
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.8 Consumptiegroei hoger inclusief individuele zorgconsumptie via overheid

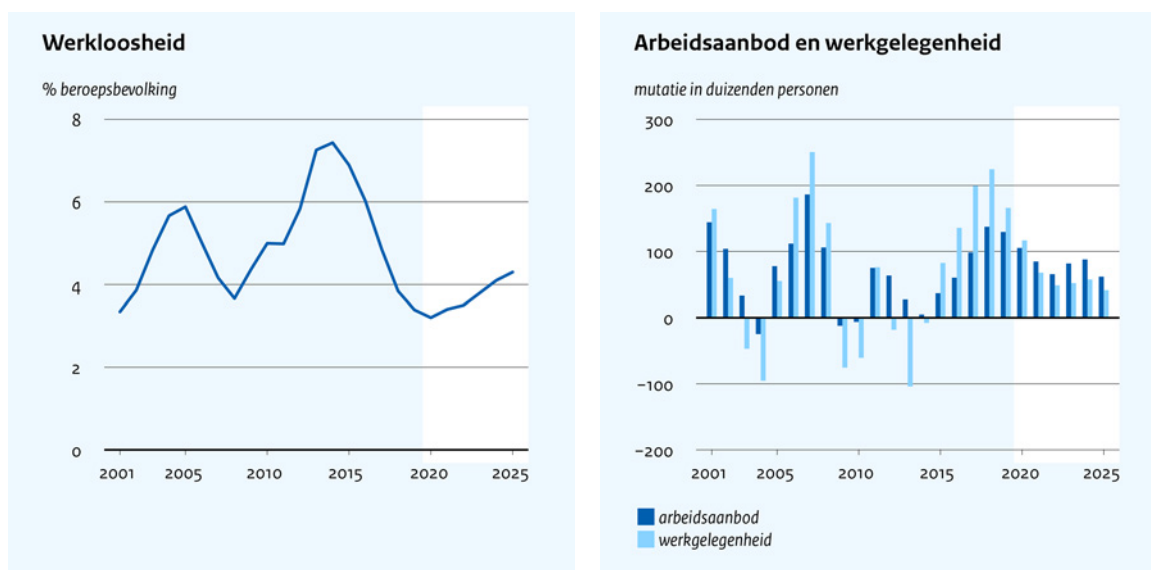
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.9 Investeringsgroei zwakt af, investeringsquote stabiel in 2022-2025

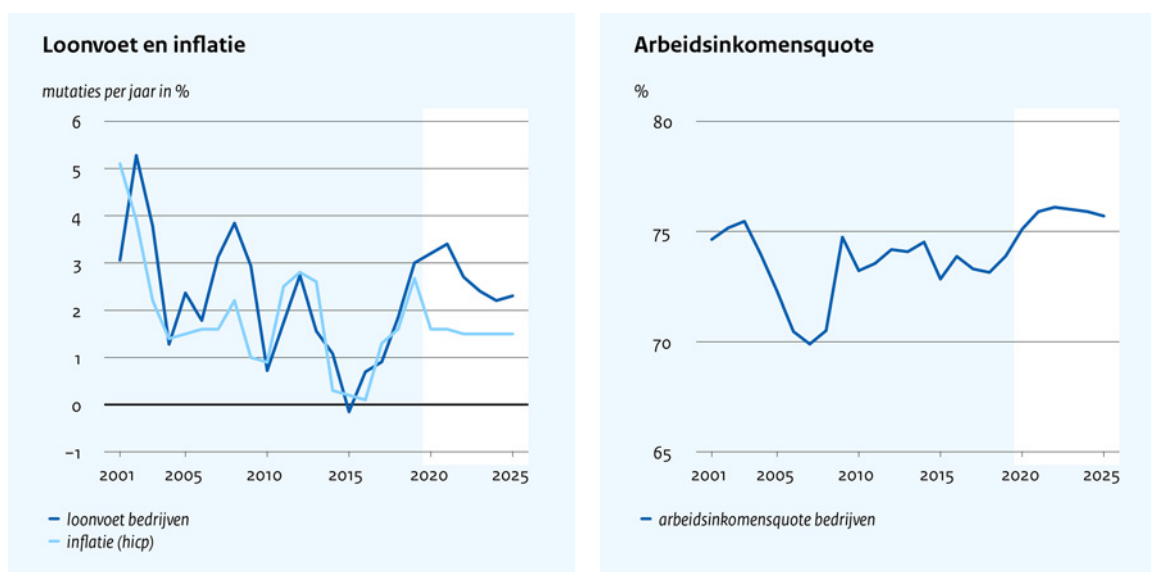
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.10 Werkloosheidspercentage loopt enigszins op, werkgelegenheidsgroei daalt sneller dan groei van het arbeidsaanbod

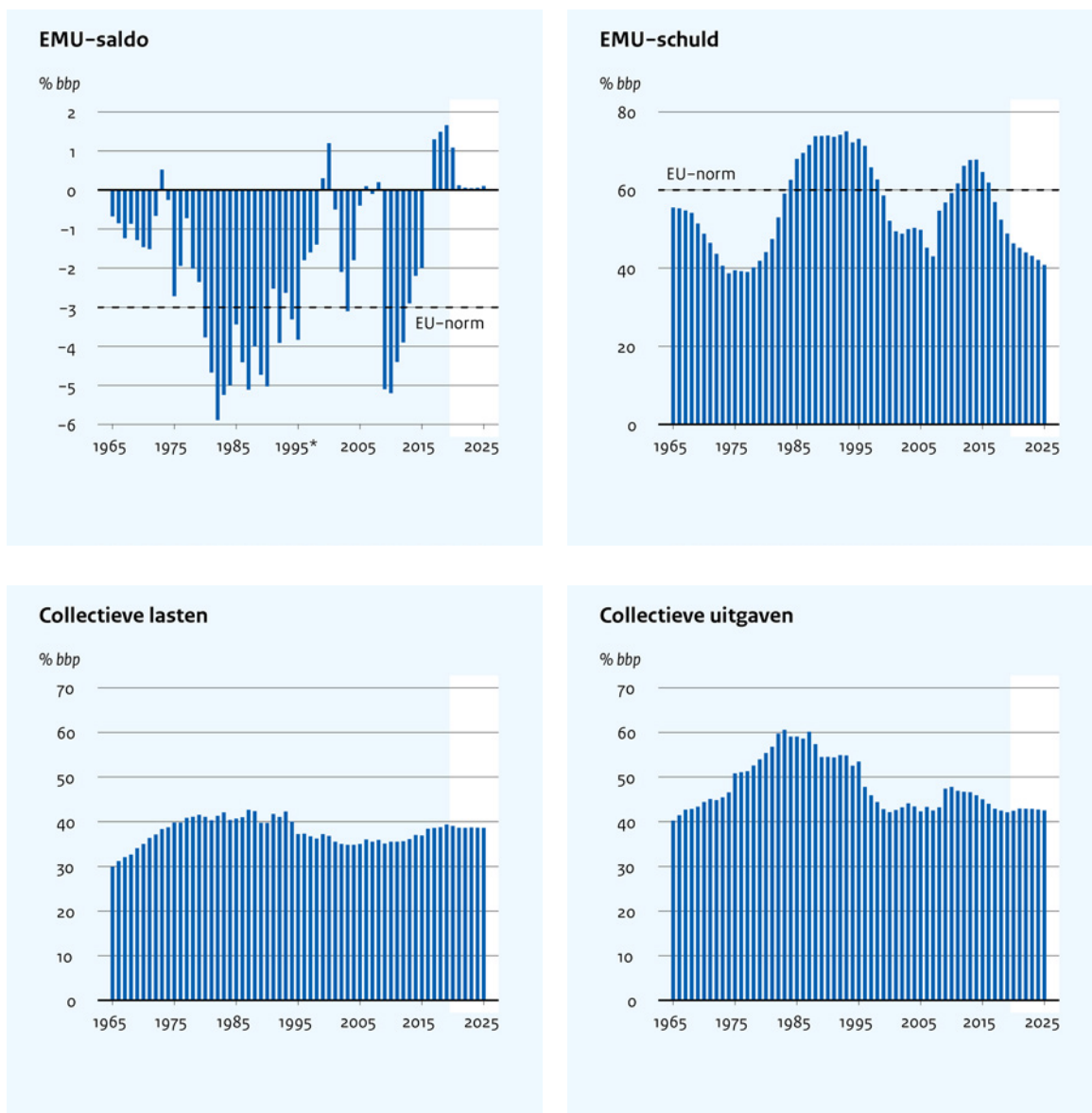
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.11 Inflatie blijft onder ECB-doelstelling voor eurogebied, arbeidsinkomensquote blijft vrijwel gelijk in 2022-2025

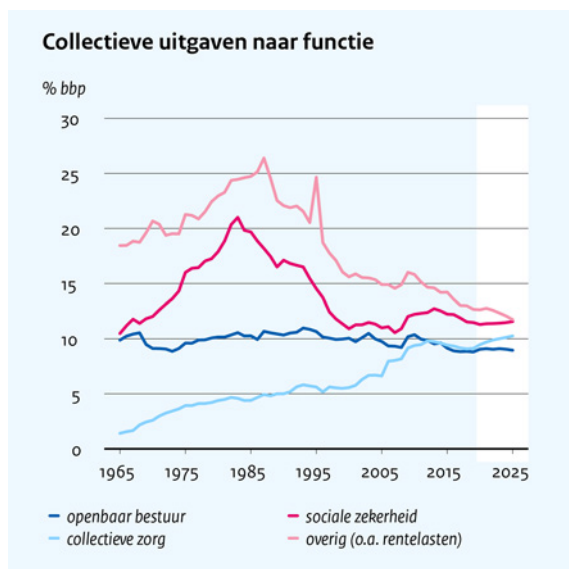
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.12 Kerngegevens collectieve financiën 1965-2025

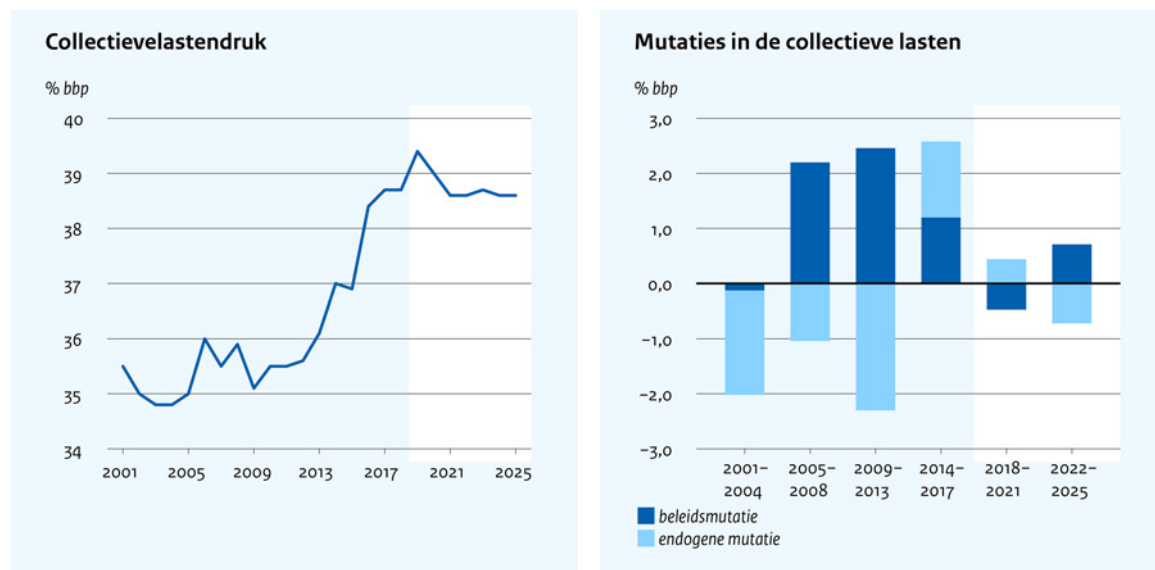
* EMU-saldo in 1995 gecorrigeerd voor effect verzelfstandiging woningcorporaties.
Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.13 Collectieve uitgaven overheid naar functie

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Figuur C.14 Collectievelastendruk stabiliseert, beleids- en endogene mutaties in de collectieve lasten veranderen

Bron: CBS en CPB ([link](#))

Lijst met afkortingen

aiq	Arbeidsinkomensquote
ANW	Algemene nabestaandenwet
Aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
AOW	Algemene Ouderdomswet
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten, vervallen en per 1-1-2015 vervangen door Wlz
AWf	Algemeen Werkloosheidsfonds
bbp	Bruto binnenlands product
btw	Omzetbelasting volgens het stelsel van heffing over de toegevoegde waarde
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EIB	Europese Investeringsbank. Of: Economisch instituut voor de bouwnijverheid
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESB	Economisch vakblad Economisch-statistische Berichten
EU	Europese Unie
Eurostat	Statistisch bureau van de Europese Unie
FED	Federal Reserve System; de centrale bank van de Verenigde Staten van Amerika
hicp	Harmonised Index of Consumer Prices; de geharmoniseerde consumentprijsindex
HLZ	Hervorming langdurige zorg
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte werkloze werknemers
IOAZ	Wet inkomensvoorziening oudere en gedeeltelijk arbeidsongeschikte gewezen zelfstandigen
MEV	Macro Economische Verkenning
mld	Miljard
mln	Miljoen
MLT	Middellangetermijnverkenning
MTO	Medium-term objective; middellangetermijndoelstelling voor het overheidstekort in het kader van de Europese begrotingsregels
MVEV	Minimaal vereist eigen vermogen pensioenfonds
NBER	National Bureau of Economic Research
ODE	Opslag Duurzame Energie
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development; Engelstalige naam voor de OESO

OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
pfas	Poly- en perfluoralkylstoffen
PFZW	Pensioenfonds Zorg en Welzijn
PMI	Purchasing Manager Index
po	Primair onderwijs
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SDE+	Stimulering duurzame energieproductie
SGP	Stabiliteits- en Groeipact; een reeks afspraken tussen landen van de eurozone die de waardevastheid van de euro moeten garanderen.
TTF	Title Transfer Facility, markt voor vraag en aanbod van aardgas
UFR	Ultimate forward rate; berekende rekenrente na het laatste liquide punt in de swaptermijnmarkt
VEV	Vereist eigen vermogen pensioenfonds
VK	Verenigd Koninkrijk
vpb	Vennootschapsbelasting
VPL	Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en introductie levensloopregeling
VS	Verenigde Staten
Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WAZ	Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering Zelfstandigen
WIA	Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen
Wlz	Wet langdurige zorg
Wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening
WW	Werkloosheidswet
Zvw	Zorgverzekeringswet

Bijlagen, digitaal

De bijlagen bij dit Centraal Economisch Plan 2020 zijn digitaal beschikbaar op de website van het CPB ([link](#)).

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2018 van het CBS. In de cijfers is de Nationale rekeningen 2015 revisie verwerkt. De cijfers voor de jaren 1995-2018 zijn gebaseerd op CBS-informatie na revisie zoals deze in juni 2019 op Statline is gepubliceerd, aangevuld met CPB-interpolaties en door het CPB gemaakte inschattingen met behulp van ontwikkelingen van vóór de revisie. Alle cijfers van voor 1995 dateren van vóór de revisie 2015, hierdoor is er vooralsnog sprake van een revisiebreuk in de tijdreeksen. Deze breuk is zichtbaar gemaakt door in de tijdreeksen het jaar 1995 zowel vóór als na revisie op te nemen.

De volgende bijlagen zijn beschikbaar:

- 1 Kerngegevens voor Nederland, 1970-2025
- 2 Aanvullende kerngegevens Nederland, 1970-2025
- 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1970-2025
- 4.1 Middelen en bestedingen 2019 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.2 Middelen en bestedingen 2020 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.3 Middelen en bestedingen 2021 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.4 Middelen en bestedingen 2022 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.5 Middelen en bestedingen 2023 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.6 Middelen en bestedingen 2024 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 4.7 Middelen en bestedingen 2025 (mld euro, mutaties per jaar in %)
- 5 Middelen en Bestedingen, mutaties, 1970-2025
- 6 Middelen en Bestedingen, niveaus in lopende prijzen, 1970-2025
- 7 Consumptie, inkomen en besparingen van huishoudens en investeringen, 1970-2025
- 8 Nederlandse invoer en uitvoer, 1970-2025
- 9 Prijzen, lonen en koppeling, 1970-2025
- 10 Kerngegevens arbeidsmarkt, 1970-2025
- 11 Kerngegevens collectieve financiën, naar functie, 1970-2025
- 12 Kerngegevens collectieve sector, uitgaven en inkomsten, 1970-2025
- 13 Belasting- en premieontvangsten, 2000-2025
- 14 Sociale zekerheid, 1970-2025
- 15 Belasting- en premietarieven, 2001-2025
- 16A Nominaal besteedbare inkomens, 2020 en 2021
- 16B Nominaal besteedbare inkomens, 2022
- 17 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1970-2025
- 18A Statische koopkrachtontwikkeling per jaar, 2020 en 2021
- 18B Statische koopkrachtontwikkeling per jaar, 2022-2025